

บทที่ 6

ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน พ.ศ. 2531-2550

เกิดน้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. 2531 ทั้งสายน้ำ โคลน หิน ท่อนซุง ไหลทับบ้านเรือน เรือกสวนไร่นา เสียหายย่อยยับเป็นบริเวณกว้าง ผู้คนล้มตาย สูญหายมากมาย เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นความทรงจำร่วมกันของชาวชุมชนที่มีอายุเฉลี่ยเกิน 50 ปี ความเสียหายเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดจากการทำลายทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าไม้ในยุคก่อนและยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้สภาพภูมิศาสตร์เปลี่ยนไป มีการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่บริเวณต้นน้ำตาปีคือ อ่างเก็บน้ำกระทุง และอ่างเก็บน้ำคลองดินแดน (ดูบทที่ 2) ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์จากธรรมชาติและจากมนุษย์ทำให้วิถีชีวิตชาวชุมชนเปลี่ยนไป จากวิถีชีวิตที่เคยชินกับน้ำหลากระหว่างเดือน พฤศจิกายน-ธันวาคม ผู้คนทอดแห จับปลา เด็ก ๆ สนุกสนาน ฯลฯ ปัจจุบันได้หมดไปหลังเหตุการณ์น้ำท่วมครั้งนี้ชาวชุมชนได้ปรับตัวอีกครั้ง ผลจากยุคสมัยแห่งความขัดแย้งและประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทำให้มีการแยกอำเภอลำทะเมนชัยตั้งกิ่งอำเภอตำบลดอนนาในปี พ.ศ. 2533 และกิ่งอำเภอช้างกลางในปี พ.ศ. 2539 จนถึงปี พ.ศ. 2540 เป็นช่วงกระแสการปกครองท้องถิ่นมีการเลือกตั้งทุกระดับ ตั้งแต่ระดับผู้ใหญ่บ้าน กำนัน เทศบาล อบต. ส.จ. ไปจนถึงการเลือกตั้งระดับชาติ การเมืองท้องถิ่นในช่วงนี้นำมาสู่ความแตกแยกครั้งใหญ่ในชุมชน ระบบเครือญาติดั้งเดิมได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง ช่วงเดียวกันนี้สังคมไทยได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2440 แต่ชุมชนไม่ได้รับผลกระทบมากนัก เมื่อโลกเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ชุมชนท้องถิ่นหลักเลี้ยวไม่พ้นที่ต้องอยู่ในระบบนั้น โดยเฉพาะชาวสวนยางพารา ทั้งช่วงน้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. 2531 และการดำรงอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์ ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้ตั้งรับปรับตัวมาได้ด้วย “ทุนทางสังคม” ที่มีมาในอดีตของท้องถิ่นทั้งด้านภูมิศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมรวมถึงอัตลักษณ์ของผู้คนเกิดการรวมตัวเป็นเครือข่ายในระดับท้องถิ่นและขยายออกไปในระดับภาคและประเทศเครือข่ายทางสังคมเหล่านั้นได้ก่อตัว ดำรงอยู่และสืบสานภายใต้พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา

“ปี่โรง น้ำแดง” : อุทกภัย ดินถล่ม กับความเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์

“เสดสา”

“หวังเหวิดชาวปักษ์ใต้ เสดสา

อุทกภัยปีทา หนักแท้

ชุมพรจนรา ธิวาสทั่ว

ฟ้ามืดดินมัวแล้ น่านน้ำนองสถาน

ไข่นุ้ยรีบกลับบ้าน นครศรีฯ

ห้วงพ่อแม่องค์ทวิ เทวให้

พิปูนเขตคีรี พังพินาศ

พ่อแม่และญาติไร่ ร้างไร่เลนลม

ทรัพย์สินชีวิตไอ้อ อาดูร

ถูกเพทสาปสิ้นสูญ สุดเศร้า

น้ำตาดั่งน้ำพุ วิปโยค

ลูงเท่งลูงนุ้ยเฝ้า บ่นไอ้ทำปรีอ

เมื่อวานบางหมู่บ้าน สุขสบาย

เสียงขับโนราหมาย สนุกได้

วันนี้กลับเจียบหาย เห็นวิเวก

เหลือแต่ยอดเมรุไอ้อ เกาะร้างอนิจจา

ธรรมชาติถึงโหดร้าย ทำเนา

แต่สัตว์คนโหดเขลา กลับซ้ำ

ทำลายป่าตัดเสา ชุงเกลื่อน

น้ำท่วมไหลเชี่ยวน้ำ ถล่มสิ้นชีพสลาย

ใครเล่าที่เดือดร้อน อุทกภัย

ใครเล่าที่สุขใจ บาปสร้าง

ใครเล่าที่หวังไข รับผิดชอบ

น้ำท่วมหลายคาบอ้าง เหตุอย่าถาม

(ประพันธ์ เรื่องณรงค์, 2543, หน้า 187-188)

หลังไฟจากยุคสมัยแห่งความขัดแย้งมอดดับลง คงเหลือเพียงควันที่รื้อวันจางหาย

ชาวชุมชนกลับมาตั้งหลักดำเนินวิถีชีวิตกันใหม่ ผ่านมาได้เพียงประมาณ 6 ปี ชาวชุมชนได้ประสบกับภัยพิบัติครั้งใหญ่อีกครั้ง วันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2531 ค่ำคืนที่ชาวชุมชนส่วนใหญ่กำลัง

พักผ่อน น้ำป่าได้พัดพาหินโคลน ต้นไม้ท่อนซุง หิน ฯลฯ เข้าใส่อย่างรุนแรง จนมีผู้เสียชีวิตบาดเจ็บ อาคารบ้านเรือน เรือกสวน ไร่นา เสียหายเป็นจำนวนมาก โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ตำบลกระทุง อำเภอฟิปูน

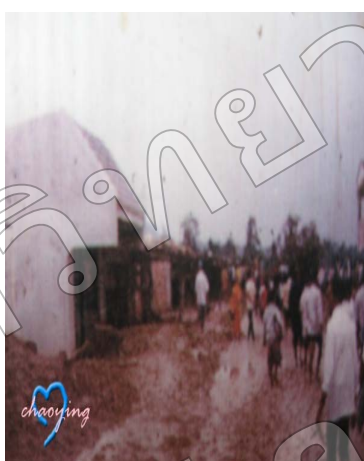
ลุ่มน้ำตาปีตอนบนส่วนใหญ่เป็นที่ลาดเชิงเขา และมีที่ลุ่มอยู่ใกล้เชิงเขา การตั้งถิ่นฐานจึงมักอยู่ในที่ราบลุ่มใกล้เชิงเขาเหล่านี้ โดยเฉพาะต้นน้ำอำเภอฟิปูน (คูภูมิศาสตร์ บทที่ 2) ในทางภูมิศาสตร์จึงเป็นพื้นที่ที่มีความเสี่ยงจากดินถล่ม กล่าวคือ พื้นที่เหล่านี้มีการพังทลายของดินสูง ในบางพื้นที่อาจเป็นหน้าผาที่หินผุพังง่าย ซึ่งมักก่อให้เกิดเป็นชั้นดินหนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณที่หินรองรับชั้นดินนั้นมีความเอียงเทสูง และเป็นชั้นหินที่ไม่ยอมให้น้ำซึมผ่านได้สะดวก และหากบางพื้นที่มีการทำลายป่าไม้สูง ยิ่งมีความเสี่ยงเพิ่มมากขึ้น หากมีพายุฝนตกหนักต่อเนื่อง จะทำให้เกิดน้ำท่วมฉับพลัน น้ำป่าไหลหลาก พัดพาหินถล่มอย่างรุนแรงได้ง่ายขึ้น

ภาพที่ 6-1 พื้นถูกน้ำท่วม ดินถล่ม ตำบลกระทุง อำเภอฟิปูน

จุดที่น้ำท่วม ดินถล่มรุนแรงที่สุดในปี พ.ศ. 2531 สีขาวบนเขาคือพื้นที่ที่โคลนถล่ม สีขาวบนพื้นราบคือพื้นที่ตั้งถิ่นฐานเดิมของชาวบ้าน

ก่อนวันเกิดเหตุ หย่อมความกดอากาศต่ำกำลังแรงปกคลุมทะเลจีนใต้และทะเลอันดามันทำให้เกิดฝนฟ้าคะนองตกหนักมากเป็นบริเวณกว้างทั่วทั้งภาคใต้ เฉพาะที่นครศรีธรรมราชนั้น ปริมาณน้ำฝนเฉพาะวันที่ 21 พฤศจิกายน วัดได้มากถึง 447.8 มม. หรือรวมกัน 3 วัน มากกว่า 900 มม. ซึ่งนับเป็นสถิติสูงสุดของปริมาณน้ำฝนที่วัดได้ในประเทศไทย ขนาดที่เครื่องวัดอัตโนมัติของกรมอุตุนิยมวิทยาตีพื้นมาตรวัดที่ตั้งไว้ ด้วยปริมาณฝนที่มากมายมหาศาลตกลงบนพื้นที่จังหวัด นครศรีธรรมราช เขตชายฝั่งตะวันออก และตอนกลางอันเป็นที่อกเขาหลวง-เขากระทูน-เขากระป๋อง ที่สูงตระหง่านห่างจากฝั่งทะเลไม่มากนัก น้ำฝนที่กลายเป็นน้ำท่าพากันไหลกราลลงสู่หุบเขา ลำห้วย ด้วยความเร็วสูงและปริมาณล้นฝั่งท่วมทุกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งคลอง ตั้งแต่คลองท่าจิว คลองท่าดี คลองเขาแก้ว ไปจนถึงคลองละอาย คลองดินแดง คลองกะทูน ซึ่งเป็นต้นแม่ตาปีใน หุบเขาด้านในเพื่อที่จะไหลลงสู่ทะเล แต่ด้วยปริมาณน้ำฝนที่มากมาย ทำให้พื้นดินทั่วทั้งเชิงเขา ที่ชาวบ้านขึ้นไปปลูกยางพาราเปรียบเสมือนฟองน้ำดั่งเอียงที่พอซับน้ำได้พอประมาณเท่านั้น หมดขีดความสามารถในการอุ้มน้ำ น้ำที่อุ้มไว้อย่างเอียง ๆ เต็มที่แล้วนั้น นอกจากจะทำให้ดิน มีน้ำหนักรวมขึ้น ยังลดความฝืดของอนุดินที่ช่วยกันต้านแรงดึงดูดของโลกไว้ เมื่อมีฝนระลอกใหญ่ ตกเพิ่มเติมลงมาในวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2531 ดังกล่าว จึงทำให้พื้นที่หมดขีดความสามารถในการอุ้มน้ำ ส่วนบนบางส่วนพังทลายลงมาในรูปของโคลนถล่มพร้อมกับต้นไม้เดิมและต้นยางพารา ไหลทลายทับถมลงมาในลักษณะโดมิโน พื้นที่ลาดชันบางส่วนแม้จะแข็งแรงรับน้ำหนักตัวเองได้ พอควรอยู่ก่อน ย่อมไม่อาจรับน้ำหนักโคลนและท่อนไม้ที่ไหลทะลักมีความเร่งเพิ่มยกกำลังสอง ตามกฎแรงดึงดูดของโลก น้ำส่วนบนที่เบากว่ายังยกระดับสูงได้อย่างรวดเร็วภายในเวลานับเป็น เพียงนาทีเท่านั้น แอ่งกระทูนมีพื้นที่ประมาณ 70 ตารางกิโลเมตร มีทางน้ำและลำธารหลายสายซึ่ง รับน้ำจากเชิงเขาโดยรอบที่เรียกว่าพื้นที่รับน้ำ (Watershed) ที่ประมาณจากแผนที่ภูมิประเทศ 200-300 ตารางกิโลเมตร ไหลมารวมที่ช่องระบายน้ำออกจากแอ่งเขาพิปูนที่กว้างเพียงประมาณ 70 เมตร (ดูจากแผนที่) ทำให้ไม่อาจระบายน้ำออกได้ทัน น้ำจำนวนมากจึงท่วมไปทั่วที่ราบร่วมกับท่อนไม้ ท่อนซุง ดินโคลนและหิน ทำลายหมู่บ้าน ตลาด จนเสียหายย่อยยับ

ภาพที่ 6-2 ความเสียหาย กระสุน ปี พ.ศ. 2531

ความเสียหายอย่างรุนแรงในครั้งนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากการตัดไม้ทำลายป่าจากการสัมปทานป่าไม้ และการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2500 (ดูบทที่ 5 ข้อ 1) (รวมถึงทำเหมืองแร่ในอดีต โดยการตัดไม้ ขุด เจาะ ถิ่นน้ำ) ทำให้ดินโคลนถล่มบ่อย ๆ ขาดการยึดเกาะกับรากไม้ตามธรรมชาติ อันสลับซับซ้อน ซึ่งรากยางพาราไม่อาจทดแทนได้ นอกจากนั้นอาจมีปัจจัยเสริมอันหนึ่ง กล่าวคือ ในช่วงรัฐปราบ “คอมมิวนิสต์” ได้ทิ้งระเบิด และยิงปืนใหญ่แบบปูพรม ใส่ภูเขาในปริมาณที่มากและยาวนาน (วัน ศรีเปารยะ, สัมภาษณ์, 8 มิถุนายน 2553) ทั้งหมดนี้ทำให้พื้นที่ค่อย ๆ สูญเสียความสมดุล จนถึงจุดวิกฤติในปี พ.ศ. 2531 ส่วนหนึ่งของเหตุการณ์ครั้งนี้จึงเกิดจากการกระทำของมนุษย์ จากโครงสร้างทางสังคมและเจตจำนงของบุคคล ทั้งภายนอกและภายใน โดยผู้รับ “เคราะห์กรรม” นักหนาสาหัสที่สุดคือ ชาวชุมชน นั้นเอง

เหตุการณ์ครั้งนี้จุดศูนย์กลางและความรุนแรงเกิดขึ้นในพื้นที่ราบต้นน้ำตาปี และมีการขยายลงมาในพื้นที่ด้านล่างแทบทุกพื้นที่ของกลุ่มน้ำตาปีตอนบน โดยเฉพาะพื้นที่ที่อยู่ใกล้แม่น้ำตาปี และคลองสาขาต่าง ๆ (ดูบทที่ 2) ได้ถูกน้ำ ดิน โคลน ท่วม ถมทับ เข้าสู่พื้นที่นา พื้นที่สวนเสียหายจำนวนมาก พื้นที่ที่ไม่ถูกดินโคลนก็จะถูกน้ำท่วมไปทั่ว ผลจากเหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้ลักษณะทางกายภาพ และระบบสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในภาพรวมเปลี่ยนแปลง ภูเขาพัง ดินโคลนทับหน้าดินเสียหาย ลำน้ำ ห้วย หนอง ตื้นเขิน ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงทางภูมิวัฒนธรรม อาคาร บ้านเรือน เรือกสวน ไร่ นา พื้นที่สาธารณะต่างๆ เสียหายจำนวนมาก เหตุการณ์ในครั้งนี้จึงเป็น “มหากภัยพิบัติ” สำหรับชุมชนท้องถิ่นกลุ่มน้ำตาปีตอนบนอย่างแท้จริง ครูศิริพงศ์ แก้วสิน อายุ 74 ปี อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเจริญมิตรพานิชการ ตลาดทานพอ อำเภอลำปาง ผู้ผ่านเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในพื้นที่มากกว่าห้าสิบปี กล่าวว่า “31 น้ำท่วมกระหน่ำมาก จากพิปูน ฉวาง ถ้ำ ไปถึงทุ่งใหญ่ ระบบนิเวศเปลี่ยนไปมาก คลองตื้นหุด หลังปี 31 พอฝนตกหนัก ๆ เราเริ่มขนของไว้ชั้นบนแล้ว “เป็นโรคประสาท” กลัวฝนตก มารู้สึกดีขึ้นหลังสร้าง “เขื่อนทูน” “เขื่อนห้วยโก” (เขื่อนคลองดินแดง) เสร็จ” (ศิริพงศ์ แก้วสิน, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554)

หลังเหตุการณ์ชาวพิปูน โดยเฉพาะบริเวณกระทูนซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรง ชาวชุมชนที่ไม่อาจดำรงชีวิตในพื้นที่เดิมได้อีกต่อไปได้อพยพออกจากพื้นที่ บางส่วนได้รับการสนับสนุนที่ดินจากรัฐ เช่น กิ่งอำเภอลำทับ จังหวัดกระบี่ อำเภอกวนกาหลง จังหวัดสตูล ตำบลกุแหระ ตำบลท่ายาง อำเภอกุ้งใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น

สำหรับในพื้นที่รัฐได้มีการจัดตั้งเป็นหมู่บ้านจุฬารัตน์พัฒนาที่ตำบลเขาพระ อำเภอพิปูน มีพื้นที่ 268 ไร่ 3 งาน มีผู้ประสพภัยเข้าร่วมโครงการประมาณ 265 ครอบครัว จัดเป็นหมู่บ้านสหกรณ์แบบ KEBUTZ ของอิสราเอล คือประกอบด้วยพื้นที่เกษตรกรรม ประมง ปศุสัตว์ เป็นของส่วนรวม มีโรงงานอุตสาหกรรมเชรามิกส์ โดยได้รับการสนับสนุนจากสถาบันวิจัยจุฬารัตน์ แต่ละครอบครัวจะได้รับที่ดิน 1 แปลง ขนาด 100 ตารางวา พร้อมบ้านอยู่อาศัย 1 หลัง ชาวชุมชนเริ่มเข้าอยู่อาศัยในปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นมา

ความเปลี่ยนแปลงหลังเหตุการณ์ที่โดดเด่นที่สุดคือ โครงการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่สองอ่าง (ดูแผนที่และรูปในบทที่ 2) คือโครงการอ่างเก็บน้ำคลองกะทูน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ และโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำคลองดินแดง อันเนื่องมาจากพระราชดำริ เนื่องจากหลังเหตุการณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริ เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2531 ให้กรมชลประทานร่วมกับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง พิจารณาพื้นที่บริเวณห้วยโกและหมู่บ้านข้างเคียงริมคลองดินแดง ในเขตอำเภอพิปูน จังหวัดนครศรีธรรมราช ที่ได้รับผลกระทบจากอุทกภัย เป็นให้พื้นที่ดังกล่าวได้รับความเสียหาย เช่นเดียวกับบริเวณหมู่บ้านกะทูนเหนือและกระทูนใต้

ที่อยู่ไม่ไกลนัก ซึ่งยากที่จะฟื้นฟูพื้นที่ให้กลับคืนสู่สภาพที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ดีดังเดิม หรือ
ตั้งถิ่นฐานอย่างปลอดภัยต่อไปได้ จึงสมควรพิจารณาใช้พื้นที่บริเวณซึ่งได้รับความเสียหายนี้มา
สร้างเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ สำหรับช่วยให้การบรรเทาปัญหาน้ำท่วมพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำตาปี
ทางตอนล่าง ในเขตอำเภอพิปูน และอำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช (กองบรรณาธิการ,
2544, หน้า 40-41)

อ่างเก็บน้ำกระทุนสามารถเก็บน้ำในระดับสูงสุดกินพื้นที่ประมาณ 5,000 ไร่
ส่วนอ่างเก็บน้ำคลองดินแดงเก็บน้ำในระดับสูงสุดกินพื้นที่ประมาณ 4,000 ไร่ มีพื้นที่ชุมชนหลาย
ชุมชนอยู่ลุ่มอ่างเก็บทั้งสองนี้ โดยเฉพาะอ่างเก็บน้ำคลองกระทุน ได้ถมทับ ซากปรักหักพังของ
ตลาดกระทุนไว้ตลอดกาล

วัตถุประสงค์ของโครงการอ่างเก็บน้ำทั้งสอง เน้นไปที่การเก็บน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัย
พื้นที่ด้านล่างเป็นหลัก นอกจากนั้นสามารถนำไปใช้ในการเพาะปลูก เป็นแหล่งเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ
และเป็นสถานที่ท่องเที่ยว

อย่างไรก็ตามการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำทั้งสองไม่ได้สำเร็จราบรื่นตามแผนงานของ
กรมชลประทาน อ่างเก็บน้ำกระทุน มีแผนแล้วเสร็จตามปีงบประมาณ 2532-2538 แต่เนื่องจาก
มีปัญหาและอุปสรรค คือ ชาวพิปูนเจ้าของที่ดินไม่ยินยอมให้ใช้ที่ดินจนกว่าจะมีการจ่ายค่าชดเชย
ที่เป็นธรรม นอกจากนั้นต้องก่อสร้างถนนสายอำเภอพิปูน-ห้วยปรึก โดยกรมทางหลวงเป็น
ผู้ดำเนินการ เพื่อใช้ทดแทนถนนที่ถูกน้ำท่วมในบริเวณอ่าง กรมทางหลวงให้กรมชลประทาน
เป็นผู้จัดแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แล้วเสร็จจึงจะดำเนินการก่อสร้าง แต่ต้องล่าช้าเพราะชาวบ้าน
ไม่ยินยอมเช่นเดียวกับที่ดินบริเวณอ่าง ปัญหาอีกประการคือด้านเทคนิคก่อนสร้าง เนื่องจากกลุ่มดิน
ที่นำไปสร้างไม่ได้คุณภาพต้องปรับปรุงให้ได้ตามกำหนด ทั้งหมดนี้ทำให้การดำเนินการต้องล่าช้า
ออกไปถึงปี พ.ศ. 2540 รวมเวลาถึง 9 ปี

สำหรับอ่างเก็บน้ำคลองดินแดงยิ่งล่าช้าออกไปมากกว่าถึง 5 ปี โดยวางแผนสร้างเสร็จ
ในปี พ.ศ. 2543 แต่เสร็จจริงประมาณปี พ.ศ. 2545 รวมเวลาก่อสร้างถึง 15 ปี ด้วยปัญหาและ
อุปสรรคคล้ายคลึงกับอ่างเก็บน้ำคลองกระทุน เพียงแต่ไม่ต้องสร้างทาง เนื่องจากเป็นเขื่อนดิน
กรมชลประทานไม่มีประสบการณ์มากพอ ทำให้ต้องมีการตรวจสอบแบบโดยคัดเลือกที่ปรึกษา
จากบริษัทเอกชนทำให้งานล่าช้าออกไปมาก ปัญหาเรื่องการเวนคืนที่ดินเป็นปัญหาใหญ่
รัฐก่อสร้างไป เสร็จกับชาวบ้านไป อ่างคลองดินแดงมีผู้เรียกร้องค่าเวนคืนถึง 4,800 ราย ผ่านมา
จนถึงปี พ.ศ. 2544 ยังมีเหลืออยู่อีก 70 ราย (กองบรรณาธิการ, 2544, หน้า 45) แสดงให้เห็นว่า แม้จะ
เป็นโครงการที่เกิดหลังอุทกภัย ดิน โคลนถมทับที่ดินจำนวนมาก ไม่อาจใช้ประโยชน์ได้อีกต่อไป
และเป็นโครงการที่คนทั่วไปและชาวบ้านในพื้นที่ส่วนใหญ่ก็คิดว่าน่าจะมีประโยชน์ในอนาคต

แต่ชาวบ้านก็ไม่ยินยอมให้ใช้ที่ดินง่าย ๆ ด้านหนึ่งอาจมองว่าชาวบ้านต้องการเงินหรือ “เห็นแก่เงิน” มากเกินไปไม่ให้ความร่วมมือราชการเท่าที่ควร แต่ด้านหนึ่งเป็นการปกป้องสิทธิที่ชอบธรรมของชาวบ้านที่รักและหวงแหนที่ดินบ้านเกิดของตัวเอง ประกอบกับการไม่ไว้วางใจรัฐที่มีมาในอดีต ยิ่งทำให้รัฐไม่อาจดำเนินการอะไรที่ไม่รอบคอบ รัศมุยกับชาวบ้านได้

หลังจากเกิดมหาอุทกภัยครั้งนี้ บริเวณกระทุนเหนือยังมีพื้นที่รอดพ้นจากการถูกน้ำท่วม คือบ้านห้วยช่อง ปัจจุบันชาวบ้านบางส่วนได้อาศัยอ่างเก็บน้ำสร้างอาชีพใหม่ เลี้ยงปลาบ่อบิม ปลาชุก และได้ำนน้ำจากอ่างใช้ในการเพาะปลูก จากบ้านห้วยช่องนี้สามารถเห็นสิ่งที่หลงเหลือจากอดีตในอ่างเก็บน้ำ คือ แท่งน้ำขนาดใหญ่ที่ทราบว่ามีมาก่อนเป็นสถานที่ตั้งของโรงเรียนชุมชนวัดกะทุนเหนือ และยังสามารถเห็นสภาพของเมรุที่เหลือโผล่พ้นน้ำอยู่กลางอ่างเก็บน้ำ ปัจจุบันใกล้กับหมู่บ้าน มีวัดที่สร้างใหม่คือวัดศรีมราม อันเป็นวัดที่ชาวกระทุนนับถือ โดยย้ายมาจากวัดเดิมที่หายไป โรงเรียนที่ย้ายจากที่เดิมในที่ลุ่ม ได้ย้ายขึ้นมาตั้งอยู่ใกล้กับวัด ทิศเหนือติดกับอ่างเก็บน้ำ ซึ่งขณะนี้ เป็นเพียงโรงเรียนเล็ก ๆ มีนักเรียนประมาณ 160 คน ในขณะที่ก่อนเกิดอุทกภัย มีนักเรียน 400 กว่าคน (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย [สกว.], 2553, หน้า 17)

ภาพที่ 6-3 กระทุนที่หลงเหลือ ชุมชนบ้านห้วยช่อง ริมอ่างเก็บน้ำกระทุน

ภาพที่ 6-4 ขอดเมรุวัดกลาง “อ่างเก็บน้ำกระทุง”

นอกจากชาวพิปูนที่ได้รับผลกระทบโดยตรง ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมหลังปี พ.ศ. 2531 ได้ขยายไปสู่ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนในภาพรวม โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ริมน้ำทุกสาย นอกจากนั้นทำให้วิถีทางธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เดิมทีมีน้ำหลากสองฝั่งลำน้ำตาปีที่ชาวชุมชนคุ้นเคย ก่อเกิดวิถีชีวิตในฤดูน้ำหลาก เทพหายไป เพราะน้ำไม่ท่วมหลากตามฤดูกาลอีกต่อไป แต่จะท่วมไปตามสถานการณ์ปริมาณฝน ในช่วงหน้าแล้งน้ำในแม่น้ำตาปี และคลองสาขาแห้งขอด น้ำฝนน้ำจะเต็มลำน้ำช้าเพราะต้องเก็บน้ำให้เต็มอ่างเก็บน้ำก่อน เมื่อเหลือล้นจึงปล่อยออกมาทำให้ระยะเวลาของฤดูกาลเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก สิ่งหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไปคือ “ปลาอ่อน” มีเหลืออยู่น้อยมาก เพราะเส้นทางจากต้นน้ำไปสู่ปลายน้ำเปลี่ยนแปลงไปมาก “เทศกาลจับปลาอ่อน” ของชาวชุมชนเทพหายไปอย่างสิ้นเชิง

การดำรงอยู่ของชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนในกระแสนิยมโลกาภิวัตน์

หลังปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนส่วนใหญ่เข้าสู่วิธีการผลิตทำสวนยางพาราอย่างเต็มตัว ด้วยปัจจัยหลักสองประการประกอบกัน คือหลังจากน้ำท่วมใหญ่ ไร่ นา เสียหาย โคลนถล่มพื้นที่ต่ำ ภูมิศาสตร์ไม่เหมาะกับการทำนาอีกต่อไป นาที่เหลืออยู่ก็อยู่ในระบบสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป น้ำจากแหล่งธรรมชาติ เช่น ลำห้วย ลำคลอง ตื้นเขิน ต้องใช้น้ำฝนเป็นหลัก ลำบากในการทำนามากขึ้นไปอีก ประกอบกับในช่วงเดียวกันนี้ ราคายางพาราสูงขึ้นกว่าเดิมมาก ด้วยฐานการผลิตที่เป็นยางพาราอยู่แล้ว ชาวชุมชนจึงไม่ลังเลใจที่จะใช้พื้นที่นาเป็นสวนยาง อย่างไรก็ตามสำหรับนาที่ถูกโคลนถล่ม (รวมถึงสวนยางเก่าที่เสียหาย) ไม่ว่ายางราคาสูงหรือต่ำ ส่วนใหญ่ไม่มีทางเลือกอื่น ต้องปลูกยางพาราเท่านั้น เพราะเข้าถึงแหล่งทุน (กองทุนฯ)

ได้ง่ายกว่าแหล่งอื่น ๆ และแนวโน้มการเปลี่ยนมาปลูกยางพารามากขึ้นมีมาก่อนหน้านี้แล้ว เนื่องจากการทำนาลำบากกว่า ขาดแคลนแรงงาน รายได้น้อย บางครั้งได้ไม่คุ้มเสีย เห็นได้จากประมาณหลัง พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา นาที่ไม่ถูกโคลนถล่มเปลี่ยนมาเป็นอย่างมากขึ้น ราคาที่สูงในช่วงหลัง ๆ เป็นตัวเร่งให้เปลี่ยนมาเป็นอย่างเร็วขึ้นเท่านั้น จนทำให้ที่นาเหลืออยู่น้อยมากในปัจจุบัน

ชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนในยุคนี้เช่นเดียวกับชุมชนส่วนใหญ่ของสังคมไทยคือ อยู่ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะการต้องอยู่ในวิถีการผลิตยางพาราด้วยแล้ว ทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ยิ่งใกล้ชิดชุมชนเข้าไปมากขึ้น เพราะราคายางพารา ตลาดโลก มีส่วนกำหนดอยู่มาก การดำรงอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์จึงต้องปรับตัวหลาย ๆ ประการ แต่ชุมชนยังคงดำรงรักษาความเป็นชุมชนเอาไว้ โดยการรวมตัวกัน พัฒนากลุ่มหรือองค์กรให้เหมาะสม สอดคล้องกับยุคสมัย พร้อม ๆ กับสร้างเครือข่ายใหม่ ๆ ให้แข็งแกร่งขึ้น ในการปรับตัวครั้งนี้ชาวชุมชนใช้รากฐานจากอดีตมาประยุกต์กับองค์ความรู้สมัยใหม่จนสามารถสร้างนวัตกรรมชุมชนขึ้นมาได้แม้ว่ายังมีปริมาณไม่มากพอ แต่มีแนวโน้มที่มากขึ้นในอนาคต

1. ชาวสวนยางในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์

จากที่ได้กล่าวมาข้อ 1 มหาอุทกภัย ได้นำ ดิน โคลน ดิน ไม้ มาทับถมเรียกสวน ไร่นาเสียหายเป็นอย่างมาก หลังจากนั้นชาวมุขชุมชนเริ่มฟื้นฟูขึ้นใหม่อีกครั้ง เหมือนดังเช่นถุนน้ำท่วมครั้งอดีต แต่ในครั้งนี้นี้แตกต่างจากครั้งก่อน ๆ ดิน โคลนทับถมที่ดินในปริมาณมาก ไม่อาจออกไปได้ ที่นาส่วนใหญ่ จึงไม่เหมาะสมที่จะปลูกข้าวได้อีกต่อไป ประกอบกับในช่วงปี พ.ศ. 2530-2531 ราคายางพาราสูงขึ้นกว่าเดิมมาก โดยเฉพาะยางแผ่นอบแห้งเนื่องจากทั่วโลกมีปัญหาเรื่อง โรคเอดส์ ชางชนิดนี้มีคุณภาพสูงสามารถนำไปผลิตเป็นเครื่องมือแพทย์ ถุงยางอนามัย และอื่น ๆ (ประยงค์ ธรรมรงค์, 2552 ค, หน้า 74) ทำให้ชาวชุมชนเปลี่ยนจากที่นามาเป็นสวนยางแทบทั้งหมด สวนอื่น ๆ เช่น สวนเงาะ ทุเรียน ลางสาด ลองกอง ฯลฯ ที่ถุนน้ำท่วม ส่วนใหญ่ก็หันมาปลูกยางพารา

นอกจากนี้ที่นาส่วนหนึ่งที่ไม่ถูกดิน โคลนทับถมก็เริ่มหันมาปลูกยางพาราเนื่องจากปัญหาที่มีมานานคือความลำบากในการทำนา การขาดแคลนแรงงาน เมื่อประกอบกับราคายางสูงขึ้น และการทำสวนยางมีความสะดวก ได้รับการสนับสนุนจากรัฐมากกว่า นายธีรศักดิ์ ศิริรักษ์ นายก อบต. ตำบลกระเปียดกล่าวอย่างชัดเจนว่า “ปี 31 น้ำท่วมที่กะเปียด แต่โคลนไม่มี ทำให้กะเปียดไม่กระทบมาก คนเลยเลิกทำนาช้ากว่าที่อื่น ๆ แต่ก็ไม่นาน ผมมาขอร้องที่นาทำสวนยางปี 35 เพราะเมื่อการจ้างเก็บข้าว เพราะข้าวสุกพร้อมกัน ต้องแย่งคนรับจ้างเก็บข้าว ต้องต่อรองราคากัน คนนั้นให้ “เลียง” (ปริมาตรวัดข้าวอย่างหนึ่งของคนใต้ประมาณหนึ่งกำมือใหญ่ ๆ) 3 บาท คนนั้นให้ 5 บาท ไม่ชอบที่ต้องแย่งกัน จากเคยช่วย ๆ กัน ต้องจ้างกัน สำคัญยังต้องต่อรอง นำปวดหัว จากได้มาถึงเก็บค่าแรงสูง ตอนนั้นราคายางก็ดี เปลี่ยนมาปลูกยางดีหว่า ขายข้าวได้

นิตติ์ ชื้อข้าวกินดีว่า ทำยาง 10 ไร่ ได้ปีสามสี่แสน ต่อมากนทอยปลูกยางกันมาก” (ธีรศักดิ์ ศิริรักษ์, สัมภาษณ์, 23 พฤศจิกายน 2553) อย่างไรก็ตามที่นาที่กะเปียดยังคงมีให้เห็นอยู่มากหากเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ ในปัจจุบัน เนื่องจากได้รับผลกระทบน้อยจากดินโคลนหลังน้ำท่วมใหญ่ ปี 2531 แล้ว ช่วงหลังปี 2540 ราคาข้าวแพงขึ้น ชาวชุมชนส่วนหนึ่งจึงอนุรักษ์การทำนาเอาไว้ (แทบทั้งหมดมีสวนยางพาราหรือรับจ้างกรีดยางพาราอันเป็นอาชีพหลัก) เพราะเริ่มกุ่มทูนและส่วนหนึ่งเอาไว้กินด้วย

ความจริงแล้วการเปลี่ยนจากที่นา มาเป็นสวนยาง ได้ค่อย ๆ เกิดขึ้นมาตั้งแต่ประมาณ หลัง พ.ศ. 2505 (คูบทที่ 4) เป็นต้นมา เป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตเข้าสู่ระบบทุนนิยม แต่ชาวชุมชนยังคงทำนาเพื่อไว้กินในจำนวนมากพอสมควร แม้ว่าค่อย ๆ ลดลงก็ตาม มหาอุทกภัยครั้งนี้ จึงเป็นตัวเร่งให้ต้องตัดสินใจเปลี่ยนมาปลูกยางพารา จนกลายเป็นวิถีการผลิตหลักในปัจจุบัน

นายคลอง ศรีพัฒน์ อายุ 62 ปี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 ตำบลควนกลาง อำเภอพิปูนเล่าว่า “หลัง 31 น้ำท่วม นาที่เล็ก ๆ โคลนลงมามาก เสมอห้วนเลย ทำนาไม่ได้ คนไม่ยอมทำนา ยางก็เริ่มแพง ตอนนี้หมู่ 1 จาก 500 กว่าไร่ เหลือประมาณ 110 ไร่ คนเปลี่ยนจากนามาเป็นสวนยางกับไม้ผลบางส่วน (คลอง ศรีพัฒน์, สัมภาษณ์, 24 พฤศจิกายน 2553)

การทำสวนยางพาราเป็นอาชีพหลักของชาวชุมชนส่วนใหญ่อย่างน้อยนับจากการเริ่มสู่ยางพันธุ์ใหม่เป็นต้นมาไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา ยางยังเป็นความหวังให้กับอนาคตเสมอ “ไชยศรีศิลป์” ปราชญ์ “ชาวนอกเขา” อีกท่านหนึ่ง เขียนกวี สะท้อนวิถีชาวสวนยางพารารายย่อยซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในพื้นที่ไว้ว่า

ฝนตกตากฝนเปียกปอน

แดนออกตากแดดแผดเผา

ถากถางสวนยางสวนเรา

เหน็ดเหนื่อยเหนื่อยหน่ายลำเค็ญ

ขุดหลุมวัดกะเกณฑ์ห่าง

แถวถ่างห่างหลุมพุ่มเห็น

เวลาเติบโตพุ่มเป็น

แดนส่องเหมาะสมเพียงใด

รองกันด้วยปุ๋ยรองหลุม

ถุกคลุมกุ่มมีดกรีดใส

บรรจงวางลงไป

ดินกลบตบแน่นแผ่นดิน

หนัวร์กน็ดหนัวร์กนัตาย
 แดกเหนกปลิดเหนกเหลกสิน
 ตัดแต่งแบ่งไปไบกิน
 สูงสินศอกวาสองวา
 แดกกิ่งก้านกิ่งกิ่งก้าน
 ไฟศาลนานวันพุ่มหนา
 รากแผ่แผ่ไปไกลดา
 คุดซัซซัมาอาหาร
 เพิ่มปุ๋ยกรุยโยนโคนดิน
 ปุ๋ยปนคนเข้าสมसान
 โรงโรยโดยรอบรากฐาน
 ขุดฝังฝังซ่านผ่านดิน
 หกขวบอวบเอิบเติบโต
 ราโพทางก้านกร้านกรีน
 สล้างเสลาเพราพิน
 เนื้อนุ่มเนื้อสาวคราวกัน
 ดีใจตั้งใจสมรัก
 พุ่มฟักรักสมสุขสันต์
 กรีดร้องร้องกรีดมีดมัน
 น้ำขุ่นขาวพลันไหลริน
 ลวดรัดจอกับเต็มจอก
 ยิ่งกรีดยิ่งออกไม่สิ้น
 ไล่พึมพึมรายหมุนวิน
 กลั่นกลั่นหอมอ่อนชวนย็น
 แผ่นแห้งแข็งตาดากฟากราว
 ซักสาวไปขายหลายผืน
 นับเงินหายเหนื่อยเหนื่อยกลืน
 สดชื่นสมหวังตั้งใจ
 ไปสวนสวมกอดต้นยาง
 มีอวางได้ดูบจูบได้

ผิวบางบางเนียนวลใน

ฝนไฟ่ชอบคุณดันยาง

(ไชยศรีศิลป์, 2538)

วิถีชีวิตชาวสวนยางส่วนใหญ่ในปัจจุบัน “สมพงษ์” (นามสมมติ) อายุ 42 ปี กับภรรยา ตื่นประมาณ 4 นาฬิกา เปลี่ยนเสื้อผ้า ด้วยชุดกรีดยางที่ใช้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เสื้อแขนยาว กางเกงขายาว ติด “ขี้ยาง” เป็นปื้นสีดำไปทั่ว เพราะแต่ละวันหลักเลียงไม้ได้ที่จะถูกน้ำยางกระชูดใส่ หยิบมัด กรีดยางที่ลับไว้เมื่อตอนหัวค่ำ พร้อมไฟฉาย ต่อแบตเตอรี่หรือใส่ถ่านไฟฉาย คาดหน้าผาก บางวันก็ดื่มกาแฟสำเร็จรูปผสมเสร็จ บางวันค่อยกลับมาดื่มหลังกรีดยางเสร็จ จากนั้น นั่งมอเตอร์ไซค์ไปสวนยาง

ประมาณ 6 นาฬิกา น้ำยางขาวขึ้นจากต้นยางประมาณ 10 ไร่ ไหลจากร่องกรีดยาง “ล้นยาง” ลงสู่ “จอกยาง” ทั้งคู่กลับบ้าน ทานข้าว หรือดื่มกาแฟ พักผ่อน ประมาณ 6.30 น-7.00 น. กลับไปสวนเก็บน้ำยางใส่ถุง แล้วนำไปขายตามจุดรับซื้อน้ำยาง ซึ่งมีอยู่มากมายในปัจจุบัน ขายน้ำยางเสร็จ อาบน้ำอาบท่า พักผ่อน หากไม่มีอะไรทำต่อในวันนั้นก็พักผ่อนอยู่กับบ้านหรือออกไปพบปะเพื่อนฝูง ไปตลาดบ้างเป็นครั้งคราว ตกเย็นจึงนำมัดกรีดยางมาล้าง วิถีชีวิตก็เวียนกลับมาอีกรอบในวันถัดมา สมพงษ์ เล่าว่า “ตัดสามเช้าหยุดหนึ่งเช้า (กรีดยางวันหยุด 1 วัน) หากฝนไม่ตกกรีดยางได้สัปดาห์ละ 5 วัน หากฝนตกก็ไม่ถึง เฉลี่ยหากฝนไม่ตกจะกรีดยางเดือนละ 20 วัน มากสุด เดือนหนึ่งหยุด 10 วัน หากฝนตกก็ถ่างปายางบ้าง แต่น้อยมาก ส่วนใหญ่ก็ไม่ว่าไร ใส่ปุ๋ย ปีสองหน ถางแล้วใส่ปุ๋ย 10 ไร่ ใส่ทุกต้นไม่ถึงวัน สองสามชั่วโมงก็เสร็จแล้ว ว่ารอบโคน ก่อนปิดกรีดยาง ก่อนเปิดกรีดยาง สองครั้ง” (สมพงษ์ (นามสมมติ), สัมภาษณ์, 13 ตุลาคม 2552)

การขายน้ำยาง เริ่มเกิดขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2534 ก่อนหน้านั้นชาวสวนส่วนใหญ่ นำน้ำยางมาทำแผ่น ซึ่งต้องใช้เวลามากกว่าเสร็จสิ้นกระบวนการก็ประมาณเที่ยงวัน แต่ละบ้าน จึงมี “จักรกรีดยาง” ประมาณหลังเที่ยงเป็นต้นไปจึงเห็นยางแผ่นสีขาวตากเป็นแถวยาวอยู่ทั่วไป อาจยกเว้นกลุ่มเกษตรกรที่นำน้ำยางไปส่งโรงงานเอกชน หรือสมาชิกกลุ่มทำสวนยางนำน้ำยางไปส่งที่โรงงานดังเช่นกลุ่มไม้เรียง เป็นต้น หลัง พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา ยางในตลาดโลกขยายตัวและราคาเริ่มแพงขึ้น โรงงานเอกชนต้องการน้ำยางจำนวนมาก น้ำยางที่ส่งโรงงานเป็นประจำไม่พอกับความต้องการส่งออก จึงมีพ่อค้าเริ่มมารับซื้อจากเกษตรกรรายย่อยทั่วไป โดยให้ราคาต่ำกว่าขายยางแผ่นไม่มากนัก แต่ในช่วงนั้นชาวสวนยังขายกันน้อย เพราะยางแผ่น ทำมานานมาก มีความคุ้นชิน ยากที่จะเปลี่ยนง่าย ๆ การขายน้ำยางเป็นเรื่องใหม่ วิธีการวัดคุณภาพน้ำยางยังไม่ค่อยน่าไว้วางใจ มีผู้รับซื้อน้อยราย ต้องเดินทางไกล (ช่วงแรก ๆ) ไม่คุ้นเคยผู้รับซื้อ ต่างกับไปขายยางแผ่นที่ร้านพ่อค้าชาวจีนในตลาดที่รู้จักกันเป็นอย่างดี

การขายน้ำยางเริ่มมีมากขึ้นหลังปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา กลายเป็นวิถีชาวสวนยางส่วนใหญ่ในปัจจุบัน เนื่องจากชาวสวนส่วนใหญ่เห็นว่าราคาค่าต่ำกว่ายางแผ่นชนิดหน้อย แต่การทำงานน้อยลงกว่าเดิมมาก ไม่ต้องเสียค่า “น้ำส้มฆ่ายาง” อุปกรณ์ ๆ ต่าง ๆ ในการทำแผ่น เจ้าของสวนบางคนต้องจ้างคนกรีดยาง คนรับจ้างแทบทั้งหมดไม่อยากทำยางแผ่นเพราะเหนื่อยกว่ามาก ประกอบกับมีพ่อค้าทั้งรายใหญ่ รายย่อย ๆ ตั้งจุดรับซื้อจำนวนมาก ออกมาจากบ้านถึงปากซอย ถนนหลักก็สามารถขายได้ทันที มีสิทธิเลือกได้หลาย ๆ จุด จุดไหนได้ราคาดี ก็ไปจุดนั้น “สมพงษ์” กล่าวว่า “ขายน้ำแล้วเสร็จเลย ทำแผ่นเหนื่อยกว่า ขายน้ำคนขายได้วันต่อวัน ไม่ต้องเก็บไว้นาน ไปขายที่ไหนก็ได้ แล้วแต่จะให้ราคา” (สมพงษ์ (นามสมมติ), สัมภาษณ์, 13 ตุลาคม 2552)

การทำยางแผ่นกับขายน้ำยาง มีความแตกต่างกันพอสมควรที่เห็นชัดเจนคือ เวลาว่างที่เหลือแต่ละวันขายยางแผ่นว่างหลังเที่ยง แต่ขายน้ำยางว่างเกือบทั้งวัน ชาวสวนรู้สึกสบายขึ้น ทำงานเหนื่อยน้อยกว่าเดิมมาก แม้รายได้ก็น้อยลงจากเดิมแต่ก็พอใจที่แตกต่างกันอีกอย่างคือ ขายยางแผ่นส่วนใหญ่รวบรวมหลาย ๆ วัน เมื่อขายจะได้เป็นเงินก้อน แต่ขายน้ำยางได้เงินวันต่อวัน ในแง่นี้จึงไม่ต่างกับการได้ค่าแรงรายวัน จึงต้องมีการวางแผนการใช้จ่ายให้สอดคล้องกัน นอกจากนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง “บ้าน” กับ “ตลาด” เหนียวแน่นมากขึ้น เพราะชาวบ้านไม่ต้องมาขายยางในตลาดอีกต่อไป เข้ามาตลาดเพื่อซื้อของหรือวัตถุดิบประเภทรองอื่น ๆ ร้านรับซื้อยางของคนจีนในตลาดจึงซบเซาลง ขณะเดียวกันก็มีผู้รับซื้อน้ำยางรายย่อย ๆ มากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านกรีดยางที่ผันตัวเองมา จนในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ มีหลายรายจกรกลายเป็นคู่แข่งกันแย่งลูกค้ากันในปัจจุบัน

นอกจากการขายน้ำยางแล้วปัจจุบันมีอาชีพที่คนกรีดยางยุคก่อนคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ คือ รับจ้างลับมิดกรีดยาง ปัจจุบันแม้ว่าส่วนใหญ่จะยังลับมิดด้วยตัวเองอยู่ แต่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทำรายได้ให้ผู้ลับวันหนึ่งหลายร้อยบาท หลังจากกรีดยางเสร็จก็ไปตั้งไว้ตอนเย็นไปเอากลับ ค่าลับเล่มละ 20 บาท การจ้างลับมิดทำให้ชาวสวนยิ่งสะดวกสบายมากขึ้นกว่าเดิม เพราะแต่ละวันต้องใช้เวลาในการลับมิดอย่างต่ำก็ประมาณ 10-15 นาที ต้องใช้แรงพอสมควร ชาวสวนเห็นว่าจ้างลับคุ้มกว่า มิดที่ลับก็คมกริบด้วยฝีมือ “มืออาชีพ” การจ้างลับมิดแสดงให้เห็นอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจุบันรายจ่ายจำนวน 20-40 บาท เป็นสิ่งที่สามารถจ่ายได้ โดยไม่เดือดร้อนอะไรมากนัก นอกจากนั้นในปัจจุบัน ไม้ยางพารา มีราคาแพง เป็นที่ต้องการของตลาด ต้นยางที่แก่มาก ๆ โกล้หมดอายุ หรือยางที่ให้ผลผลิตน้อยหรือไม่ให้น้ำยาง (ยางตายนิ่ง) ต้องโค่น เพื่อปลูกใหม่ ทำรายได้ให้ชาวชุมชนเป็นเงินก้อนสามารถนำไปเป็นเงินเก็บหรือเป็นทุนได้ในอนาคต

มีประเด็นน่าสนใจที่ต้องกล่าวเสริมในประเด็นนี้คือ ด้วยพื้นที่ปลูกยางพาราอยู่ในภูมิศาสตร์ที่เป็นป่าเขา มีเนินสูง ต่ำ จำนวนมาก หลายพื้นที่มีความลำบากในการนำไม้ยางพารา

ออกมادنสายหลัก ทำให้มีการนำช้างชักลากออกมา เป็นภาพที่แปลกตาในยุคโลกาภิวัตน์ ไม่น้อย ที่การใช้ช้างชักลากไม้ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชุมชนในอดีตที่หมดยุคสมัยไปในช่วงหนึ่ง ได้กลับมาอีกครั้ง แม้จะมีจำนวนไม่มากเช่นในอดีต แต่ได้แสดงให้เห็นถึงสภาพภูมิศาสตร์ที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับการใช้ช้างในการทำงานมาตั้งแต่อดีต แม้ว่าปัจจุบันช้างแทบทั้งหมด “นำเข้า” จากภายนอก เช่น กานูจันนุรี (บางส่วนเป็นช้างจากพม่า) สุรินทร์ เป็นต้น โดยเข้ามาทำงานพร้อมควาญช้าง เสร็จงานอาจกลับภูมิลำเนา หรือหางานทำทางใต้ไปเรื่อย ๆ แต่ยังมีควาญช้างหรือคนดูแลส่วนหนึ่งเป็นชาวชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนที่สืบทอดภูมิปัญญามาจากบรรพบุรุษ แต่ปัจจุบันไม่มีช้างอยู่ในครอบครอง เมื่อเห็นว่าช้างเริ่มมีงานทำมากขึ้น จึงซื้อช้างมาดูแลเองดังเช่นสองหนุ่มจากอำเภอลำพูนระดมรา ดังภาพ

ภาพที่ 6-5 สองหนุ่มจากอำเภอลำพูนระดมรา ผู้สืบทอดภูมิปัญญาการดูแลช้างจากบรรพบุรุษ ได้กลับมาเดินทางในวิถี คน-ช้าง อีกครั้ง ในยุคโลกาภิวัตน์

กลับมาที่เรื่องการขายน้ำยาง ชาวสวนยางรู้ว่าพ่อค้าทั้งรายใหญ่ รายย่อยได้กำไรพอสมควร และรู้ว่ากระบวนการวัดคุณภาพน้ำยางเพื่อให้ราคา “มีนอกมีใน” มีกลเม็ดการโกง ทั้งการวัดความเข้มข้นของน้ำยางและตาชั่ง แต่ก็ยังขายเพื่อความสะดวกและยอมรับได้กับราคา แต่ประยงค์ ธรรมรงค์ เห็นว่า การขายน้ำยางนั้นดี ไม่ต้องมีค่าใช้จ่ายมาก ประหยัดเวลา แต่ที่ขายอยู่ส่วนใหญ่ไม่ได้รวมกลุ่มนำน้ำยางไปขายกับโรงงานโดยตรง หรือไม่รวมกลุ่มกันทำโรงรมยาง

ทำให้ถูกจูดรับซื้อได้กำไรส่วนต่างมากพอสมควร 3-4 เปอร์เซ็นต์ก็มากแล้ว เมื่อรวม ๆ กันแต่ละวัน ถือว่าเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้น เวลาที่เหลืออยู่มากแต่ละวันหากนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เช่น ทำอาชีพเสริมหรือกิจกรรมสังคม สาธารณะประโยชน์ต่าง ๆ จะทำให้ทั้งตัวเองและชุมชน เจริญก้าวหน้าขึ้นอย่างมาก (ประยงค์ ธรรมรงค์, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554)

“สมพงษ์” กล่าวว่า “เดี๋ยวนี้ขายน้ำยางเสร็จ วางไปเล่นนกกกรง (หัวจุก) ไปนั่งที่สี่แยก ไปเล่นไฟก็มาก มีบ่อนทั่วไป นั้ดไปเล่นตามบ้าน บ่อนใหญ่ ๆ ที่ประจำก็มี” (สมพงษ์ (นามสมมติ), สัมภาษณ์, 13 ตุลาคม 2552)

วิถีชีวิตชาวชุมชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นสวนยางในปัจจุบันเป็นยุค “ทำขาย ซื้อมากิน ซื้อมีใช้” นอกจากพึ่งพาระบบตลาดเกือบทั้งหมดแล้ว ยังมีความเป็นปัจเจกมากขึ้น ทำให้หลอมตัวเองเข้ากับ ระบบตลาด จนกลายเป็นกลไกหนึ่งที่ถูกกำหนดด้วยโครงสร้างใหญ่ รายได้เป็นไปตามการกำหนด ของพ่อค้าทั้งรายย่อย รายใหญ่ กำไรจึงตกอยู่ที่พ่อค้ามากกว่ากระจายอย่างเป็นธรรมมาสู่ผู้ผลิต เป็นระบบตลาดที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้ผลิต ด้านหนึ่งเป็นการเอาเปรียบของพ่อค้า แต่อีกด้านหนึ่งเป็น ความอ่อนแอของชาวชุมชนเองที่ไม่อาจต่อรองกับพ่อค้าเพื่อสร้างระบบตลาดที่เป็นธรรมได้ การเป็นปัจเจก และหลอมตัวเองเข้าสู่กลไกระบบตลาดดังกล่าว เมื่อประกอบกับปัจจัยอื่น ๆ เช่น ดัชนี การเมือง และวัฒนธรรมยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ทำให้ชุมชนเริ่มแตกตัว สายสัมพันธ์ของ เครือข่ายชาวบ้านในอดีตเริ่มขาดหาย ไม่ต่อเนื่อง ติด ๆ ขัด ๆ แต่ภาพรวมด้านเศรษฐกิจชาวชุมชน ก็ยังอยู่ได้ไปตามอัตภาพ มีรายได้มากขึ้น โดยเฉพาะยุคยางแพงหลังปี พ.ศ. 2544 เมื่อไทยสามารถ จับมือกับมาเลเซียและอินโดนีเซีย สามารถกำหนดราคายางในตลาดโลกได้ ชาวชุมชนมีความ สะดวกสบายจากการทำงานมากขึ้นกว่าก่อน ส่วนใหญ่จึงเลือกที่จะดำเนินชีวิตแบบนี้ต่อไป อย่างไรก็ตามจากที่ได้กล่าวไปในบทที่ 5 ยังมีชาวชุมชนอีกกลุ่มหนึ่งที่ตั้งคำถามต่อระบบตลาด ที่ไม่เป็นธรรมและเรียนรู้จนสามารถรวมกลุ่มและต่อรองกับพ่อค้าสร้างระบบตลาดที่เป็นธรรม มากขึ้นได้ หลังจากนั้นสามารถพัฒนา ต่อ ยอด สร้างเป็นเครือข่ายชุมชนออกไปอย่างกว้างขวาง (ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงในประเด็น 2.3)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าชาวชุมชนจะมีความเป็นปัจเจกในการทำมาหากินมากขึ้น แต่ชาวชุมชนยังคงรวมตัวกันทำกิจกรรมทางสังคม ประเพณี วัฒนธรรมอย่างสม่ำเสมอ เช่น งานแต่งงาน ปีใหม่ สงกรานต์ ลอยกระทง เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีงานประเพณี วัฒนธรรมใน ลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น เช่น งานแห่พระทางน้ำ และแข่งเรือยาวประเพณี อำเภอฉวาง ที่ใกล้ วัดปากน้ำ งานสืบสานตำนานพระอุเชน และงานขึ้นถ้ำ นมัสการพระพุทธไสยาสน์ อำเภอ พรรณรา งานสงกรานต์เหมือนพ่อท่านคล้ายวาจาสิทธิ์ อำเภอช้างกลาง เป็นต้น

ภาพที่ 6-6 งานลอยกระทงชุมชน สนุกสนานกับ “มวยทะเล”

ในบรรดางานประเพณี วัฒนธรรมที่มีมาในอดีต และยังคงสืบทอดจนถึงปัจจุบันใน “ระดับจิตสำนึก” มากที่สุด คือวันสารทเดือนสิบ นี่คือบรรยากาศวันสารทเดือนสิบ “ชาวนอกเขา” ในปัจจุบัน

“งานเดือนสิบ วัดวังม่วง อำเภอนาวัง ปี พ.ศ. 2550 เริ่มตั้งแต่ช่วงเช้า มีชาวบ้าน แม่ค้า เริ่มทยอยมาที่วัดประมาณเก้านาฬิกาสามสิบนาที การ “แห่จาด” (หมอบ) จากหมู่บ้านต่าง ๆ หรือจากหน่วยงาน เช่น โรงเรียน เทศบาล ในปีนี้มีประมาณ 13 จาด ของที่ได้ในจาด มีขนมประจำเทศกาล อยู่เต็ม เช่น ขนนลา ขนมพอง ขนมน้ำ ขนมติซ่า เป็นต้น ลักษณะจาดของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นฐานสี่เหลี่ยม มีคานสำหรับหามได้สองคน มีขบวนกลองยาว หุ่นเปรต (ทองโง่) ประมาณสามตัว มีคนอยู่ด้านใน มีผู้ถือพานมีเงินเลียบอยู่เต็ม คล้ายทอดกฐินหรือผ้าป่า เป็นเงิน

ทำบุญที่ชาวบ้านรวบรวมกันมา ส่วนใหญ่จะเป็นใบยี่สิบ ห้าสิบ และร้อย แห่ตามหลังมา ชาวบ้านบอกว่า แต่ละหมู่บ้านจะเก็บรวม ๆ กันมา มีเท่าไรให้เท่านั้น ...

...จากแต่ละจากนั้นไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นของหมู่บ้านเท่านั้น ใครอยากทำหรือมีฝีมือก็สามารถนำมาได้ คนแถว ๆ บ้านก็ร่วมกัน เป็นกลุ่ม ๆ แต่ส่วนใหญ่ทำมาในนามหมู่บ้าน เมื่อจากค่อย ๆ ทอยกันมาก็ไปเวียนรอบ ๆ ศาลาสามรอบ แล้วนำมาตั้งใกล้ศาลาเรียงรายกัน ประมาณ 10 นาฬิกาผู้คนทยอยกันมาหนาแน่นวัด รวมแล้วมากกว่าหนึ่งพันห้าร้อยคน จนทำให้รอบศาลาวัดแคบไปนิด ชาวบ้านที่ทยอยกันมาแต่ละครัวเรือนนำ “ชั้น” (ปิ่นโต) มาด้วยทุกบ้านเมื่อนำมาตั้งถวายพระในศาลา จึงเต็มไปด้วยหมด เมื่อพระฉันเสร็จ ผู้ประกาศเตือนให้จำชั้นของตัวเองให้ดี และเตือนไม่ให้หยิบกลับไปผิด แสดงว่าต้องมีการหยิบผิดไปบ่อย ๆ แต่ดูเหมือนไม่ค่อยมีใครใส่ใจในเรื่องนี้มากนัก คงคิดว่าชั้นของตัวเองคงไม่หายไปไหน วันทำบุญคงไม่มีใครขโมย อาจหยิบผิดไปบ้างเพราะเหมือน ๆ กันมาก บางคนเลยเอาเชือกผู้นั่งเป็นเครื่องหมายเอาไว้...

...ประมาณสิบเอ็ดนาฬิกาพระเริ่มฉันข้าว และถวายบังสุกุล เสร็จ ชาวบ้านก็ไปตั้งเบรตนอกวัดบริเวณป่าช้า มีการนำเอาขนมประจำเทศกาล ข้าวปลาอาหาร น้ำ มีเหรียญสตางค์ตั้งไว้เล็ก ๆ น้อย จุฑารูป จุฑาเขียน ตั้งบนพื้นหญ้า มีกระดาสรองของต่าง ๆ นั่งล้อมวงกันเป็นกลุ่ม ๆ ตามญาติ บางวงเล็ก บางวงใหญ่ เมื่อรวมกันหลาย ๆ วง มองรวม ๆ จึงเป็นภาพของคนจำนวนมาก นั่งพนมมือบอกกล่าวถึงบรรพบุรุษที่ยังไม่ได้ไปผุดไปเกิดได้มารับของที่ส่งไปให้ในวันนี้ จากนั้นได้กลับมาบริเวณวัด มีการแข่งขันชักเย่อระหว่างหมู่บ้าน คือตำบลฉวาง กับตำบลไม้เรียง เป็นการสร้างความสามัคคีระหว่างหมู่บ้าน จากนั้นชาวบ้านเพื่อรับชั้นที่พระฉันเสร็จแล้วมานั่งล้อมวงกินข้าวเที่ยงในหมู่ญาติ”...

ภาพที่ 6-7 เดือนสิบ” วัดวังม่วง: แห่จาด เลี้ยงพระ ทำบุญ “ต่ายาย” “ล้อมวงเครือญาติ”
เชื่อมสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน

งานทำบุญสาธเดือนสิบนี้มีทุกวัด วันขึ้นสิบสี่ค่ำและสิบห้าค่ำ สองวัน บางคนจึงไป
หลายวัดตามทีบรรพบุรุษตัวเองทั้งสองฝ่ายได้ไปเผาวัดไหน เผาวัดไหนวิญญาณก็ยังอยู่วัดนั้น
เชื่อว่าวิญญาณบรรพบุรุษได้ถูกปลดปล่อยให้มารับบุญกุศลชั่วคราว บรรดาลูกหลานก็จะทำบุญนี้
ไปให้ทุกปี จนกว่าจะหมดเวรหมดกรรม สารทเดือนสิบนี้จึงเป็นพิธีของชาวบ้านแท้ ๆ ที่ยังเชื่อเรื่อง
วิญญาณที่ยังเวียนว่ายอยู่ เป็นการเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ เป็นการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างบรรพบุรุษกับ

ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และความสัมพันธ์ทางเครือญาติของผู้ที่มีชีวิตอยู่ และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่างชุมชน แต่เน้นไปที่เครือญาติของตนเอง น่าสนใจว่าการเชื่อว่าญาติเผ่าวดไหน ต้องมาทำบุญวันนั้น แสดงให้เห็นว่าวิญญานกับสถานที่จริงมีความสัมพันธ์กัน หมายความว่าไปทำบุญวัดอื่น ๆ ไม่ได้ หรือไม่ควรไปทำ ทำให้ผู้คนยึดมั่นกับสถานที่ ผูกพันกับสถานที่เป็นอย่างมาก สิ่งที่เป็นนามธรรมผสานกับสิ่งที่เป็นรูปธรรม เป็นการรวมตัวกันในเวลาและสถานที่เดิม ในบริบทที่เปลี่ยนไปจึงไม่น่าแปลกใจที่ผู้อยู่ต่าง ๆ จังหวัดจึงต้องกลับมาทำบุญที่บ้าน ความคิดนี้สืบสานมาที่คนรุ่นใหม่ ๆ อย่างต่อเนื่อง ผู้วิจัยนั่งรถจากกรุงเทพฯ ในช่วงเทศกาลเดือนสิบ พบว่า ในขบวนเดียวกันที่ลงสุราษฎร์ธานีถึงคลองจั่นดี คนหนุ่มสาวบอกว่ามาทำบุญทั้งสิ้น

ข้อสังเกตอีกอย่างคือการตั้งเปรตตั้งนรกวัดบริเวณป่าช้า แต่การทำบุญที่เกี่ยวกับจาคและถวายอาหารและปัจจัยให้วัดนั้นทำในวัด สำหรับวัดวังม่วงผู้คนศรัทธาใน “พ่อเผ่าในบัว” ถึงขนาดบอกว่าไม่ว่าจะเป็นกลุ่มไหนแต่เป็นลูกหลานพ่อเผ่าในบัวเหมือนกัน เป็นการโยงกลุ่มญาติต่างเข้าไว้ในกลุ่มวัดเดียวกัน การเกี่ยวดองของญาติ การเผาศพญาติที่ต่างวัดกันทำให้แต่ละครอบครัวอาจต้องไปวัดทั้งสองวันหรือหลายวัด ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นเช่นนี้ หมายความว่า ปู่หรือย่าเผ่าวดหนึ่ง พ่อเผ่า (ตา) หรือ แม่เผ่า (ยาย) เผ่าอีกวัดหนึ่ง ฝ่ายพ่อและแม่เลยต้องไปทั้งสองวัด หรือมากกว่า ไม่นับญาติคนอื่น ๆ ที่อาจเผ่าอีกวัดหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ในพื้นที่วัดที่สามารถเดินทางไปถึงในครึ่งวัน ภายในสองวันก็สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผู้คนได้หลายกลุ่ม อย่างน้อยก็สองวัด ทำให้ผู้คนมีความสัมพันธ์ โยงใยทางเครือญาติและชุมชนทั่วไปหมด

สภาพเดือนสิบของชาวบ้านไม่มีเรื่องการท่องเที่ยวเข้ามาเกี่ยวข้องมีการเมืองท้องถิ่นเข้ามาเกี่ยวข้องบ้างแต่ไม่มีนัยของการครอบงำหรือมีอำนาจเหนือกว่าชาวบ้าน ทุกคนทำตามประเพณีอย่างเสมอภาคกันเป็นอย่างมาก

สรุปได้ว่าหลังปี พ.ศ. 2531 การทำสวนยางเป็นวิธีการผลิตหลักของชาวชุมชน ผ่านไปประมาณหกปี ผลผลิตยางพาราหลังปี 31 เริ่มออกมา เมื่อประกอบกับยางที่มีอยู่เดิม ผลผลิตยางในชุมชนจึงมีปริมาณมากกว่ายุคก่อน ๆ ชาวชุมชนส่วนใหญ่เข้าสู่ระบบตลาดเต็มตัว ในช่วงเดียวกันนี้ ก่อน พ.ศ. 2534 เป็นยุคสมัย “รัฐบาลชาติชาย” มีนโยบายกระตุ้นการพัฒนาเศรษฐกิจระดับชาติ จึงเป็นช่วงเวลาที่สอดคล้อง (แบบบังเอิญ) พอดีกับวิธีการผลิตของชุมชนที่จำเป็นต้องอยู่ในระบบตลาดทุนนิยม หลังจากสังคมไทยมีอุบัติเหตุทางการเมืองช่วงสั้น ๆ จากการรัฐประหารปี 34 และนำไปสู่เหตุการณ์ “พฤษภา” ปี 2535 รัฐบาลหลังจากนั้นก็เดินตามกระแสทุนนิยมโลกาภิวัตน์อย่างเต็มที่ เป็นช่วงเดียวกับผลผลิตยางพาราของชาวชุมชนออกมาเต็มที่ แม้ว่าในช่วงนั้นราคายางตกลง ทำให้ชาวชุมชนผิดหวังอยู่บ้าง (ประยงค์ ธรรมรงค์, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554) แต่ชาวชุมชนยังมีรายได้เพียงพอต่อการเลี้ยงชีพ เพราะยางพารายังคงขายได้สม่ำเสมอ แม้แต่ช่วงเกิด

วิกฤติ “ต้มยำกุ้ง” ในปี พ.ศ. 2540 ชาวชุมชนก็มีผลกระทบไม่มากนัก ชาวชุมชนยังคงมีรายได้ ไม่ต้องกลัวถูกเลิกจ้าง ฯลฯ อย่างไรก็ตามภายใต้โลกยุคโลกาภิวัตน์ ชาวชุมชนได้รับรู้ และ มีความหวังใหม่ ๆ ที่จะมีชีวิตที่ดีขึ้น แต่ระบบการเมืองและการบริหารราชการยังไม่เปิดกว้าง อย่างเต็มที่ จึงทำให้เศรษฐกิจยังไม่น่าพอใจเท่าที่ควร จนถึงปี พ.ศ. 2544 เมื่อรัฐบาล “ทักษิณ” มีนโยบายร่วมกับสองประเทศผู้ค้ายาง คือมาเลเซีย และอินโดนีเซีย กำหนดราคารายในตลาดโลก ทำให้ราคายางสูงขึ้นมากเป็นประวัติการณ์ ทำให้ชาวชุมชน “คนสวนยาง” ร่ำรวยขึ้นทันตาเห็น ภายใต้ภาพดังกล่าวทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางความสัมพันธ์ทางสังคมครั้งใหญ่อีกครั้งเป็น ความสัมพันธ์ทางสังคมในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์

2. การเมืองท้องถิ่นยุคใหม่

ก่อน พ.ศ. 2538 ชาวชุมชนมีความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐ ภายใต้โครงสร้างการปกครอง ส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น โดยส่วนท้องถิ่นมีความสัมพันธ์กับชาวชุมชนมากที่สุด นายอำเภอ ข้าราชการหน่วยงานต่าง ๆ ในอำเภอ คือ ข้าราชการที่ชาวชุมชนรู้จักมักคุ้น โดยมีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นกลไกสำคัญในการดำเนินงานต่าง ๆ ดังได้กล่าวไปในบทที่ 4 หัวข้อ 2.3 กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนในยุคตั้งอำเภอใหม่ ๆ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ส่วนใหญ่เป็นมูลนายเก่าและเกี่ยวข้องกับช้าง โดยมีความสัมพันธ์กับชนชั้นนำท้องถิ่นอื่น ๆ เช่น “คนมีอันจะกิน” ในท้องถิ่น นายคอกช้าง หมอเฒ่าช้าง หมอสมุนไพร ช่างท้องถิ่น ศิลปินท้องถิ่น ฯลฯ หรืออาจเรียกรวม ๆ กันว่า เครือข่ายชนชั้นนำท้องถิ่น เมื่อคนเหล่านี้เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน กลายเป็นกลไกสำคัญของรัฐ เป็นเครือข่ายของรัฐสมัยใหม่

สถาบันกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ดำรงอยู่ยาวนาน โดยมีความเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับจากยุค สมบูรณาญาสิทธิราชย์ เข้าสู่ยุคประชาธิปไตย หลัง “2475” จากนั้นก็มีความเปลี่ยนแปลงไปตาม สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม (ธเนศวร์ เจริญเมือง, 2550) แต่ภายใต้ การเปลี่ยนแปลงอันนั้น กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในทุกยุคสมัย รวมถึงนายก อบต. และสมาชิก อบต. ในปัจจุบันส่วนใหญ่เป็นลูกหลานหรือมีความเกี่ยวข้องทางเครือญาติกับชนชั้นนำท้องถิ่นในอดีต เช่น นายก อบต. ท่านหนึ่งในอำเภอลาวง อดีตเคยเป็นกำนัน มีทวดเป็น “ขุน” มีช้างในสังกัดจำนวน หนึ่ง นายก อบต. อีกท่านหนึ่งในอำเภอลาวง มีตาเป็นหมอเฒ่าช้าง มีปู่เป็นผู้ครองครองช้างจำนวน หนึ่งเช่นกัน นายก อบต. อีกท่านหนึ่งในอำเภอลาวง มีทวด เป็นหมอเฒ่าช้าง มีช้างในครอบครอง เช่นเดียวกัน นายก อบต. อีกท่านหนึ่งในอำเภอช้างกลาง อดีตเคยเป็นกำนัน มีพี่สาวเป็นกำนัน ทั้งสองคนมีพ่อเคยเป็นผู้ใหญ่บ้าน มีตาเป็นชนชั้นนำท้องถิ่นมีช้างอยู่ในครอบครองจำนวนหนึ่ง กำนันท่านหนึ่งในอำเภอช้างกลาง มีปู่เป็นอดีตกำนัน มีตาเป็นอดีตกำนัน แน่แน่นอนว่ามีช้างอยู่ใน ครอบครอง กำนันท่านนี้มีน้องชายเป็นนายก อบต. ในอำเภอพิปูน และนายก อบต. ท่านหนึ่งใน

อำเภอพิบูลย์ มีอาเป็นกำนัน มีอายุเป็นญาติกับขุนพิบูลย์ประมประคิษฐ์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามหลัง “ยุคคอมมิวนิสต์” ประมาณปี พ.ศ. 2525 เป็นต้นมา เมื่อมีการเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ได้มีความเปลี่ยนแปลงทางคุณสมบัติของกำนันผู้ใหญ่บ้านในระดับหนึ่งกล่าวคือ บางส่วนเคยเป็น “สหาย” มาก่อน บางส่วนเคยอยู่ฝ่ายตรงข้าม “สหาย” มาก่อน นอกจากนั้นคนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาและมีฐานะทางเศรษฐกิจดีในยุคทุนนิยม เช่น มีสวนยางพารามาก ค้าขาย รับเหมาก่อสร้าง ได้เข้ามาเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมากขึ้น

กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบันจึงมีคุณสมบัติสำคัญ ๆ อย่างน้อย 3 ประการคือ 1. มีฐานะทางเศรษฐกิจที่เคยเป็นผู้นำท้องถิ่นมาก่อน และมีเครือข่ายในหมู่บ้านหรือตำบลนั้น ๆ มากพอสมควร 2. มีความรู้ (ทั้งในระบบและนอกระบบ) กว้างขวาง เป็นคนทันสมัย พุดจาปราศรัยเก่ง สามารถติดต่อ สื่อสารกับคนอื่น ๆ ได้ดี และ 3. มีฐานะทางเศรษฐกิจดี หรือไม่ด้อยกว่าชาวชุมชนคนอื่น ๆ ในภาพรวม คุณสมบัติต่าง ๆ เหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนามาเป็นการเมืองท้องถิ่นยุคใหม่ที่มีการเปลี่ยนแปลงมาสู่กลุ่มผู้นำองค์กรบริหารส่วนตำบล หรือ อบต. หลัง พ.ศ. 2538

การปกครองส่วนท้องถิ่นในสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ เมื่อการเรียกร้องให้กระจายอำนาจที่มีมายาวนานในสังคมไทยได้ “ตกผลึก” ทางความคิด นำมาสู่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโครงสร้างในหลายประเด็น หนึ่งในนั้นคือการใช้รูปแบบ องค์การบริหารส่วนตำบล หรือ อบต. เมื่อฝ่ายการเมือง “รับลูก” ออกเป็นพระราชบัญญัติสภาตำบล และองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 มีผลบังคับใช้วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2538 โดยให้อบต. มีฐานะเป็นนิติบุคคล (ธนสวรรค์ เจริญเมือง, 2550, หน้า 165-166) นโยบายนี้ นำมาสู่การเลือกตั้ง อบต. ในปี พ.ศ. 2538 องค์การทางการเมืองนี้เป็นที่น่ายินดีสำหรับชาวชุมชนเพราะเป็นเรื่องใหม่ที่ชุมชนสามารถเลือกสมาชิกเข้าไปทำหน้าที่ใน อบต. ในระดับหมู่บ้านเพื่อนำไปสู่การพัฒนาระดับตำบล ชาวชุมชนส่วนใหญ่รู้ถึงความแตกต่างระหว่างระบบ “กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน” แบบเดิมกับระบบของ อบต.

อย่างไรก็ตามโครงสร้างการบริหารชุดแรกดูเหมือนจะเป็นการประนีประนอมทางอำนาจกับระบบ “กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน” กล่าวคือ ให้กำนันเป็นประธานและให้ผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการบริหารโดยตำแหน่ง จากนั้นให้แต่ละหมู่บ้านเลือกสมาชิกสภาตำบลหมู่บ้านละ 1 คนเท่ากับในหนึ่ง หมู่บ้านมีตัวแทน 2 คน ผู้ใหญ่คนหนึ่งกับผู้ได้รับเลือกตั้งอีกหนึ่งคน สมาชิกที่ได้รับเลือกเข้าไปนี้เองที่เป็น “กลุ่มอำนาจท้องถิ่น” ใหม่ ๆ ที่มีโอกาสเข้าไปใช้อำนาจในการปกครองท้องถิ่น ความจริงแล้ว สมาชิกสภาฯ กลุ่มนี้ก็เป็นลูกหลานกลุ่มชนชั้นนำท้องถิ่นเดิม ที่มีเครือข่าย มีความรู้ และมีฐานะเศรษฐกิจดีในระดับหนึ่ง บางคนเคยเลือกตั้งเป็น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือเคยเป็นอดีตผู้ใหญ่บ้านหรือผู้ช่วย มาแล้ว เมื่อมีช่องทางเปิดโอกาสให้มีการใช้อำนาจใหม่ กลุ่มนี้จึงได้มี

โอกาสเข้ามา ดังนั้นภายในโครงสร้าง อบต. ชุดแรกจึงมีคนที่ระบบเก่าและระบบใหม่อยู่ร่วมกัน มีกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่หลากหลายขึ้น มีทั้งกลุ่มที่เห็นร่วมกัน เห็นต่างกัน มีกลุ่มเครือข่ายชนชั้นนำท้องถิ่นมากกว่าหนึ่งกลุ่ม แม้แต่กลุ่มเครือข่ายเดียวกันอาจมีความเห็นแตกต่างกันก็สามารถเลือกตั้งเข้ามาได้ ขณะเดียวกันเริ่มมีการซ้อนทับทางอำนาจและหน้าที่ระหว่างระบบ “กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน” กับอำนาจหน้าที่ของ อบต. และความรู้สึกของการเป็น “คนของประชาชน” ในท้องถิ่นที่เท่าเทียมกัน เพราะทั้งสองระบบต่างก็มาจากการเลือกตั้งเหมือนกัน โดยที่ระบบใหม่ดูเหมือนจะได้รับการยอมรับมากกว่า ความรู้สึกทาง “ศักดิ์ศรี” จึงเริ่มเกิดขึ้น แต่ยังไม่มีความขัดแย้งที่ชัดเจนเพราะต้องทำงานไปด้วยกัน

ในการเลือกตั้งครั้งแรกพบว่าส่วนใหญ่ยังไม่มีการแลกเปลี่ยนกับชาวชุมชนโดยการให้เงินหรือที่เรียกกันว่าการ “ซื้อเสียง” เนื่องจากต่างก็อยากจะเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาท้องถิ่นของตัวเอง เป็นระบบใหม่ที่เป็นความหวังให้กับท้องถิ่น แทบทุกคนต่างมีความตั้งใจดีในระบบนี้ ค่าใช้จ่ายในการเลือกตั้งเป็นเรื่องวิถีชีวิตชุมชนปกติ “เลี้ยงเหล้า” นื่อง ๆ เพื่อนฝูง บ้างออกงานในชุมชนมากขึ้น ช่วยงานนั้น งานนี้ไปพบหน้าชาวชุมชนให้มากเป็นการแนะนำตัวซึ่งส่วนใหญ่ทุกคนก็เป็นที่รู้จักเป็นอย่างดีอยู่แล้ว “ไอนั้น อีนี” เป็นลูกคนนั้น เป็นหลานคนนี้ “สาวย่านนับโยด” แล้วส่วนใหญ่เป็นญาติกับชาวชุมชนไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่งที่ใกล้ชิดที่สุดก็เป็นเขย หรือสะใภ้ ปัจจัยในชัยชนะการเลือกตั้งจึงเป็นเรื่องของเครือข่าย ความรู้ความสามารถความตั้งใจหรือบุคลิกส่วนตัวที่ชาวชุมชนชื่นชอบ

ผ่านไป 4 ปี อบต. มีอำนาจหน้าที่ชัดเจนมากขึ้น ได้รับการสนับสนุนจากรัฐส่วนกลางอย่างเป็นระบบ มีการสนับสนุนเห็นด้วยกับแนวคิดและการปฏิบัติต่ออบต.แทบทุกภาคส่วน โดยเฉพาะองค์กรประชาชน นักวิชาการด้านการปกครองท้องถิ่น ฯลฯ อบต. จึงได้รับการยอมรับถึงจุดดีต่าง ๆ ในอันที่จะเกิดประโยชน์เป็นความหวังอันสวยงามในอนาคตของท้องถิ่น

เมื่อมีการเลือกตั้งสมาชิกชุดที่สองในปี พ.ศ. 2542 สมัยนี้มีการแก้ไขโครงสร้างต่างจากเดิม กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน กลับไปสู่ระบบเดิม แต่ต้องการมีฐานอำนาจอยู่ใน อบต. ด้วย อบต.มีโครงสร้างของตัวเองเป็นการเฉพาะ โดยให้สมาชิกแต่ละหมู่บ้านเลือกมาหมู่บ้านละสองคนไปเลือกนายก อบต. ทางอ้อม ในครั้งนี้แม้ว่าผู้สมัครส่วนใหญ่มีเจตจำนงในการพัฒนาท้องถิ่นโดยไม่หวังประโยชน์ส่วนตัวมากนัก นอกจากเงินเดือน แต่ระบบนี้จึงทำให้เกิด “กลยุทธ์ทางการเมือง” ที่ซับซ้อนขึ้น เพราะทุกกลุ่มการเมืองท้องถิ่นต้องการเป็นนายก กระบวนการจึงเริ่มตั้งแต่การลงสมัครรับเลือกตั้ง โดยกำนัน ผู้ใหญ่บ้านบางคน สนับสนุนผู้สมัครบางคนที่เป็นเครือข่าย หาเสียงให้ทั้งเปิดเผยและลับ ๆ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านบางคน เห็นถึงโอกาสการมีอำนาจใหม่ ลาออกมาลง อบต. เพื่อมีโอกาสกลับไปเป็นนายกอีกครั้ง ขณะเดียวกันก็สนับสนุนคนของตัวเองลง

สมัครเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในระบบเดิม เพราะต้องการมีอำนาจท้องถิ่นทั้งสองระบบ

ขณะเดียวกันก็มีผู้สมัครคนอื่น ๆ ที่อยู่คนละขั้วอำนาจ หรือฐานอำนาจกลุ่มอื่น ๆ ลงสมัครอยู่ด้วย กลยุทธ์การจับกลุ่มเพื่อไปโหวตนายก อบต. จึงถูกกำหนดตั้งแต่เลือกตั้ง ในครั้งนี้ เริ่มมีการติดต่อผู้ที่มีโอกาสสูงจะได้รับการเลือกตั้ง เพื่อจับขั้วตั้งแต่ต้น มีการวางแผนเพื่อไม่ให้ฝ่ายตรงข้ามได้รับการเลือกตั้งหลายลักษณะ ครั้งนี้เองที่ชาวชุมชนและผู้นำชุมชนด้านอื่น ๆ (แม้แต่ผู้นำการเมืองท้องถิ่นบางคน) พุดเป็นเสียงเดียวกันว่าการซื้อเสียงเริ่มเกิดขึ้นอย่างชัดเจน แต่ไม่ถึงกับทุ้มสุดตัวแบบ “เกทับ” ยังมีข้าราชการเก่าผู้ได้รับการนับหน้าถือตาในชุมชนบางคนยังได้รับการเลือกตั้งเข้ามาบ้าง หลังจากได้รับการเลือกตั้งแล้วกลยุทธ์ได้ถูกดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง รวมถึงการซื้อเสียงสมาชิก ในการโหวตนายก อบต. มาถึงตรงนี้ทำให้เกิดขั้วอำนาจสองกลุ่ม (ขั้วครว) อย่างชัดเจน คือกลุ่มที่ได้เป็นนายกกับไม่ได้นายก กลุ่มที่ได้เป็นนายกคือผู้ได้อำนาจในการบริหาร และมีโอกาสได้ทำงานต่าง ๆ มากกว่าอีกกลุ่มหนึ่ง ความขัดแย้งในการทำงานจึงมีขึ้นอย่างชัดเจน และขยายไปสู่วิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น มีบางตำบลที่มีการประนีประนอม โดยมี “สัญญาลูกผู้ชาย” ว่าจะแบ่งกันเป็นนายกคนละสองปี แต่สุดท้ายผ่านไปสองปีนายกคนแรกก็ไม่ลาออก หลังจากนั้นความขัดแย้งในการบริหารงานก็มีมากขึ้น

นอกจากนั้นยังมีความขัดแย้งกับกลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในระบบเดิมมากขึ้น เพราะสองส่วนนี้ถูกแยกออกมาในครั้งที่สองนี้ ความขัดแย้งจะมีมากขึ้นหากกลุ่มที่ได้เป็นนายก อบต. เป็นอีกขั้วหนึ่งของกลุ่มอำนาจ “กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน” เพราะอำนาจหน้าที่มีความซ้อนทับกัน และกำนันผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจน้อยลง โดยเฉพาะงานด้านพัฒนาไปอยู่ใน อบต. แทบทั้งหมด การ “ขบเหลี่ยม” “ชิงดี ชิงเด่น” ระหว่างสองอำนาจท้องถิ่นปรากฏมากขึ้นในระยะหลัง ๆ

การบริหารงานของ อบต. ครั้งที่สองนี้เริ่มนำ อบต. เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองระดับจังหวัด (อบจ.) และระดับชาติ (ส.ส.) มากขึ้น เพราะนักการเมืองระดับจังหวัดเชื่อมโยงกับระดับชาติ ได้เห็นความสำคัญของ อบต. ที่กุมฐานเสียงระดับตำบล ขณะเดียวกันโครงการต่าง ๆ ในระดับจังหวัดและระดับชาติต้องอาศัย อบต. เป็นตัวขับเคลื่อนที่มีประสิทธิภาพมากกว่าระบบเดิมด้วย อบต. ได้รับการยอมรับระดับชาติมากกว่า นายกและสมาชิกอบต. มีบุคลิก แนวคิด การทำงาน ฯลฯ ใกล้เคียงกันเป็น “คนพันธุ์เดียวกัน” เป็น “นักการเมือง” มากกว่าเป็น “ข้าราชการประจำ” (กำนัน-ผู้ใหญ่บ้าน) ขณะเดียวกัน นายกและสมาชิก อบต. ก็เลือกที่จะต่อรองแลกเปลี่ยนทางอำนาจ โดยการร่วมมือกับนักการเมืองระดับจังหวัดและระดับชาติเช่นกัน เนื่องจากงบประมาณ อบต. มีไม่มากนัก สามารถ “ดึงบ” จากจังหวัดและประเทศเข้าสู่ตำบล ด้านหนึ่งเป็นประโยชน์ต่อตำบล ด้านหนึ่งเป็นประโยชน์ต่อเครือข่ายทางธุรกิจของตัวเอง และได้ซื้อเสียงในการจะรักษาอำนาจทางการเมืองในการเลือกตั้งครั้งต่อไป นอกจากนั้นในการเลือกตั้งระดับจังหวัดและระดับชาติ

ผู้นำ อบต. ทุกระดับสามารถแปรสถานภาพเป็น “หัวคะแนน” (ให้ทุกกลุ่ม ทุกพรรคการเมือง) ได้ประโยชน์อีกต่อหนึ่ง และคนที่เด่น ๆ มีความสามารถอาจก้าวไปสู่การเป็นนักการเมืองระดับ จังหวัด ระดับชาติได้ในอนาคต ด้วยเหตุนี้แนวคิด วิธีการ “เล่นการเมือง” ระดับจังหวัดและ ระดับชาติ ได้เข้ามามีอิทธิพลต่อ อบต. เป็นอย่างมาก

พัฒนาการโครงสร้างการบริหารราชการ อบต. มาถึงจุดที่มีการเลือกตั้งนายก อบต. โดยตรง ในครั้งที่ 3 ปี พ.ศ. 2546 ครั้งนี้ แต่ละตำบลมีผู้สมัครส่วนใหญ่ประมาณ 3 กลุ่มขึ้นไป มีการแข่งขันสูงมาก มีกลยุทธ์ทุกรูปแบบตั้งแต่การคัดเลือกทีมงาน มีรองนายก 2 คน เลขาอีก 1 คน รวมเป็น 4 คน การคัดเลือกรองประธาน และเลขาที่มีความสำคัญมากเพราะจะต้องดูแลเสียง และการแย่งเสียงฝ่ายตรงข้าม แต่ละทีมจึงอาจมีเครือข่ายเดียวกันแข่งขันกัน รองประธานทีมนี้ เป็นญาติกับนายกทีมอื่น เลขาทีมนี้เป็นคนในหมู่บ้านเดียวกันกับรองประธานทีมอื่น ฯลฯ จึงเกิดการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายในหมู่บ้าน ประกอบกับการเลือกสมาชิกสภาพร้อม ๆ กันไปด้วย ทำให้มีการรวมตัวกันหาเสียงเป็นกลุ่มก้อนทางการเมืองที่ชัดเจนมาก ผลจากระบบนี้ทำให้ระบบ เครือญาติกินแหนงแคลงใจกันมากขึ้น บางหมู่บ้าน บางตำบลมีการแตกแยกกันรุนแรง การซื้อเสียง เป็นสิ่งที่รับรู้โดยทั่วไป เปิดเผย ชัดเจน ไม่อ้อมค้อม แอบทำอย่างครั้งที่สอง ทุกทีมรู้ว่าหาก ไม่ซื้อเสียงไม่มีทางชนะ (แต่ไม่ได้หมายความว่าซื้อมากกว่าจะชนะ เพราะมีปัจจัยอื่น ๆ ประกอบ ด้วยผู้วิจัยจะได้กล่าวต่อไป) ชาวชุมชนรู้กันทั่วว่าใครจ่ายเงินเท่าไร หลังรู้ผลแพ้ชนะยังรู้ว่าทีม ที่ชนะหมดไปเท่าไร ทีมที่แพ้หมดไปเท่าไร ชำใจแค่ไหน การเลือกตั้งครั้งนี้แต่ละทีมได้รับการ สนับสนุนทั้งเปิดเผยและโดยอ้อม (ส่วนใหญ่สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง) จากนักการเมืองระดับ จังหวัดและระดับชาติ ลักษณะและพฤติกรรมในการเลือกตั้งในครั้งนี้ได้ส่งผลต่อมาในการเลือกตั้ง ครั้งต่อมา ประมาณปี พ.ศ. 2550 ทุกอย่างเหมือนเดิม ที่แตกต่างคือต้องจ่ายเงินในการเลือกตั้งสูงกว่า ครั้งก่อนเท่านั้น นอกจากนั้น ลักษณะและพฤติกรรมดังกล่าวไปมีอิทธิพลต่อการเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในยุคหลัง ๆ ด้วย

เรวัตร ปรีชาวัย (2549, หน้า ข) ได้ศึกษาแรงจูงใจการสมัครรับเลือกตั้งเป็นสมาชิก อบต. ของตำบลช้างกลาง พบว่าในช่วงเวลานี้มีแรงจูงใจสำคัญหลายประการประกอบกัน คือ 1. ต้องการ ซื้อเสียง 2. รักษาศักดิ์ศรีของตัวเองและวงศ์ตระกูล 3. เพื่อเกื้อหนุนหน้าที่การงานให้ราบรื่นและ ก้าวหน้ามากขึ้น และ 4. ต้องการรับใช้ประชาชน โดยข้อสุดท้ายนี้เป็นสิ่งสุดท้ายที่ผู้สมัครทุกคน พึงจะนึกถึงแรงจูงใจทั้งหมดนี้ในการเลือกตั้งทุกครั้งทุกคนคงมีเหมือนกัน แต่มีแต่ละข้อมากน้อย ต่างกันไป อย่างไรก็ตามในภาพรวมระดับความเข้มข้นแต่ละช่วงก็แตกต่างกัน ในการเลือกตั้งสอง ครั้งแรก ความต้องการทำประโยชน์เพื่อท้องถิ่นคงมีพอ ๆ กับต้องการซื้อเสียง รักษาศักดิ์ศรี แต่เพื่อ ประโยชน์หน้าที่การงานคงมีไม่มากนักเพราะแต่ละคนอาชีพการงาน “ลงตัว” ในระดับหนึ่งแล้ว

และยังไม่เห็นหรือยังไม่มีโอกาสที่จะทำได้ แต่ในการเลือกตั้งครั้งหลัง ๆ มีความเกี่ยวข้องกับภายนอกมาก ทำให้มีโอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์มากขึ้นจนความคิดทำประโยชน์ให้ท้องถิ่นถูกนึกถึงเป็นเรื่องหลัง ๆ

การเลือกตั้งนายกโดยตรงสองครั้งหลังนี้ทำให้ อำนาจของ อบต. โดดเด่นกว่าระบบกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมากขึ้นไปอีก ในด้านขอบเขตพื้นที่นายก อบต. เทียบเท่ากับกำนัน แต่ในด้านการมีชื่อเสียง ที่มาของอำนาจ การประชาสัมพันธ์ ลักษณะงาน ความสัมพันธ์กับนักการเมืองระดับจังหวัดและระดับชาติ ฯลฯ มีความโดดเด่นกว่ามาก

อย่างไรก็ตามภาพที่ผู้วิจัยนำเสนอทั้งหมดในช่วงต้น เป็นลักษณะร่วมที่เกิดขึ้นแทบทุกตำบลในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนในแต่ละตำบลจะมีรายละเอียดย่อย ๆ ที่แตกต่างกัน แต่มีอยู่สองตำบลที่มีความแตกต่างจากลักษณะร่วมที่ผู้วิจัยนำเสนอ ทั้งสองตำบลมีความขัดแย้งในการบริหารจัดการ อบต. น้อยมาก อาจเป็นเพราะตั้งแต่มีการเลือกตั้ง อบต. ครั้งแรกเป็นต้นมามีเพียงกลุ่มอำนาจเดียวที่ได้อำนาจในการบริหารจัดการ นอกจากนั้นยังไม่มี ความขัดแย้งกับกลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อีกด้วย เนื่องจากตำบลหนึ่งผู้นำกลุ่มอำนาจทั้งสองกลุ่มมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดใกล้ชิด เช่น พี่เป็นกำนัน น้องชายเป็นนายก อบต. ลูกชายกำนัน เป็นผู้ใหญ่บ้าน เป็นหลานนายก อบต. ภายในสมาชิก อบต. เสียส่วนใหญ่เป็นเครือญาติ อีกตำบลหนึ่ง สมาชิกเป็นกำนัน ภรรยาเป็นนายก อบต. เป็นต้น แต่ทั้งสองกรณีต้องอาศัยการบริหารจัดการที่ดี หรือผู้นำต้องมี “บารมี” สูงด้วย อย่างไรก็ตามทั้งสองตำบลมีความแตกต่างในรายละเอียด โดยเฉพาะบุคลิกของผู้นำ แนวทางการบริหารจัดการ กลยุทธ์ในการรักษาและใช้อำนาจ เป็นต้น

จากการสัมภาษณ์ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายก อบต. ในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนทั้งหมดได้ข้อสรุปร่วมกันว่าปัจจัยในการชนะการเลือกตั้งในท้องถิ่นปัจจุบัน คือ 1. เงิน 2. เครือญาติ 3. บุคลิกส่วนตัว การศึกษา ความรู้ความสามารถ 4. กลยุทธ์ในการหาเสียง และ 5. “อิทธิพล” หรือ “บารมี”

ปัจจัยทั้งหมดนี้ต้องประกอบกัน ข้อไหนมากน้อยขึ้นอยู่กับสถานการณ์แต่ละตำบล แม้ว่าเงินเป็นปัจจัยที่จำเป็น แต่ไม่ใช่ปัจจัยชี้ขาดว่าจะชนะ ทีมที่แพ้บางทีมใช้เงินมากกว่าทีมที่ชนะเนื่องจากใช้เงินโดยไม่มี “อิทธิพล” หรือ “บารมี” คุม ขณะเดียวกันหากมีเครือญาติมาก ก็ยังใช้เงินน้อยลงมาก น่าสนใจว่าแม้แต่เครือญาติที่สนิทในปัจจุบันยังต้องใช้เงิน แต่ไม่จำเป็นต้องมากนัก เพราะญาติมักจะพูดว่า “กับคนอื่นมันให้ แต่กับกูมันไม่ให้” (ทั้ง ๆ ที่กูเป็นน้ำมัน) พอได้รับแล้วแม้รู้ว่าได้ไม่มากหรือน้อยกว่าคนอื่นก็จะรู้สึกดีประมาณว่า “มันยังเห็นหัวกู อู่มันมาแต่ตัวเอียด ๆ (เล็ก ๆ) เท่านั้นก็ดีแล้ว มันไม่ค่อยยังด่างค์” บุคลิกส่วนตัวก็มีความสำคัญไม่แพ้กัน คนที่มีความรู้ความสามารถ จบการศึกษาสูง บุคลิกที่ชาวชุมชนยกย่องว่าเป็น “คนดี” จะได้รับการไว้วางใจ

มากกว่า เช่นเดียวกับกลยุทธ์หาเสียง การจัดทีมรณรงค์ เลขาค โดยกระจายไปตามหมู่บ้านที่มีความสำคัญหรือสามารถแย่งเสียงคู่แข่งได้ นโยบายเฉพาะบางอย่างก็มีความสำคัญไม่แพ้กัน

ชาวมุขชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิตยางพารารายย่อยในที่ดินของตัวเอง ส่วนหนึ่งรับจ้างกรีดยางไปด้วย มีเพียงส่วนน้อยที่รับจ้างกรีดยางอย่างเดียว ทำให้มีความสัมพันธ์ในลักษณะลูกจ้าง-นายจ้างมีน้อย ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์มีน้อย ส่วนใหญ่เป็น “ผู้ผลิตย่อยอิสระ” มีฐานะทางเศรษฐกิจแบบไม่จน ไม่รวย เมื่อประกอบกับบุคลิกเป็นตัวของตัวเอง ทั้งพาตัวเอง ยกย่องคนกล้าหาญ เป็นนักสู้ที่เป็นมาในอดีต ทำให้วัฒนธรรมทางการเมือง ยกย่องผู้นำที่มีเหตุผล เป็นนักสู้ มีศักดิ์ศรีปกป้องพวกพ้อง อ่อนน้อมถ่อมตน มองคนอย่างเท่าเทียมกัน แม้ว่าอยู่ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ที่เงินมีความสำคัญในปัจจุบัน แต่เงินก็ไม่ใช่อำนาจชี้ขาดในการได้มาซึ่งอำนาจ “อิทธิพล” หรือ “บารมี” ของผู้นำและเครือข่ายจึงมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมทางการเมืองแบบนี้ไม่น้อย “อิทธิพล” หรือ “บารมี” ในความหมายนี้ ไม่ใช่การข่มขู่ บังคับ เพราะหากเป็นเช่นนั้นจะยังมีผู้ต่อต้าน ซึ่งมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ตลอดเวลา แต่ “อิทธิพล” หรือ “บารมี” เกิดจากการ “แสดงให้เห็น” ถึงความกล้าหาญ การเป็นนักสู้ ปกป้องพวกพ้อง หรืออาจเรียกว่าเป็น “นักเลง” และ “แสดง” อย่างมีเหตุผล คนมุขชนยอมรับในการกระทำที่เสมอต้นเสมอปลาย การยอมรับจึงเป็นคุณลักษณะของผู้มี “อิทธิพล” หรือ “บารมี” ในความหมายของมุขชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน เมื่อคนประเภทนี้ “ออกหน้า” คนจึงเกรงใจ แต่ไม่ใช่ในแบบ “วัฒนธรรมอุปถัมภ์” แต่คล้าย ๆ กับ “วัฒนธรรมนักเลง” หรือ “วัฒนธรรมคาบอย” ในภาพยนตร์ตะวันตก

ระบบการเมืองท้องถิ่นดังกล่าวส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมในมุขชนท้องถิ่นอย่างมาก เนื่องจากเงินมีความสำคัญมากขึ้น เมื่อประกอบกับระบบอำนาจแบบใหม่ มีกระบวนการได้มาซึ่งอำนาจทำให้ต้องวางกลยุทธ์เพื่อชนะการเลือกตั้งทุกรูปแบบ ทำให้ระบบเครือญาติที่แข็งแกร่งในอดีต ปรกติมากขึ้น ความไว้วางใจระหว่างชาวมุขชนที่มีอยู่สูงในอดีต ลดน้อยลง หลายคนหันกลับไปเป็นปัจเจกชนมากขึ้น ความจริงแล้วระบบเศรษฐกิจในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ มีแนวโน้มทำให้ชาวมุขชนต่างคน ต่างอยู่มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ยิ่งระบบการเมืองยุคใหม่มีลักษณะดังกล่าว ยิ่งทำให้ห่างเหินกันมากขึ้น

อีกด้านหนึ่งน่าจะเป็นพัฒนาการที่ดีของระบบประชาธิปไตยในระดับท้องถิ่นที่ชาวมุขชนสามารถกำหนดอำนาจการปกครองตัวเองได้มากขึ้น ความเห็นที่แตกต่างในระบบประชาธิปไตยเป็นเรื่องปกติธรรมดา การเลือกสมาชิกอบต.ด้วยความสมัครใจเป็นสิทธิอันชอบธรรม นายกอบต. และสมาชิกซึ่งเป็นลูกหลานชาวมุขชนน่าจะสามารถนำการเมืองแบบประชาธิปไตยพัฒนาชุมชนได้ดีกว่าเพราะเป็น “การเมืองแนวนอน” มากกว่าระบบกำนันผู้ใหญ่บ้านแบบเดิมที่เป็นเครือข่ายของรัฐซึ่งเป็น “การเมืองแนวตั้ง” แต่จากความรู้สึกของ

ชาวชุมชนพบว่า อบต. ไม่ต่างจากการเมืองแนวตั้ง แบบเดิม เมื่อเข้าไปมีอำนาจแล้วจะเป็นเครือข่ายของรัฐเช่นเดิม เป็นกลไกในการเมืองระดับจังหวัด และระดับชาติ ปราชญ์ชุมชนท่านหนึ่งกล่าวว่า “รัฐทุกสมัยยังคิดจากบนลงล่างจากยุคไพร่มาจนยุค อบต. เน้นประโยชน์ตัวเอง มองตัวเองเป็นเจ้านาย ชาวบ้านเป็นผู้อยู่ภายใต้การปกครอง อบต. เดิมน่าจะเป็นความหวังได้กลับเปลี่ยนไปหมด” (ประยงค์ ธรรมรงค์, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554)

อย่างไรก็ตามจากเริ่มมี อบต. มาจนถึงปัจจุบันทำให้ชุมชนพัฒนาไปได้ในระดับหนึ่ง แต่ส่วนใหญ่อยู่ในรูปโครงสร้างพื้นฐาน เช่น สร้างถนน น้ำประปา ปรับปรุงภูมิทัศน์ต่าง ๆ อันเป็นงานพัฒนาที่รัฐระดับจังหวัดและระดับชาติเคยทำและกำลังทำอยู่ นอกจากนั้นมิงานทางด้านประเพณี วัฒนธรรมอยู่บ้างแต่ก็ไม่แตกต่างในอดีต เช่น งานสงกรานต์ เป็นต้น แต่โครงการส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นขาดการมีส่วนร่วมของคนในหมู่บ้านและตำบล การร่วมกันในการกำหนดแผนพัฒนาจากชาวชุมชน แทบไม่มี ส่วนใหญ่นายกและสมาชิกเป็นคนกำหนดเอง ซึ่งบางโครงการอาจตรงกับความต้องการของชาวชุมชนหรือชาวชุมชนส่วนใหญ่ได้ใช้ประโยชน์ แต่นั่นก็เป็นเรื่องบังเอิญที่สำคัญคือชาวชุมชนขาดการมีส่วนร่วมตั้งแต่แรก

ด้วยเหตุนี้ปัจจุบันชาวชุมชนส่วนใหญ่มองนายก อบต. และสมาชิก อบต.

เป็นนักการเมืองเป็นตัวแทนของอุดมการณ์รัฐ ไม่แตกต่างจากระบบกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในอดีต เป็นอำนาจใหม่ที่เหมือนเดิม ความรู้สึกชาวชุมชนกับ อบต. จึงยังเป็นสองส่วนที่แยกกันอยู่และหลายคนพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า อบต. ทำให้ชุมชนแตกแยกกันมากขึ้นกว่าเดิม นั่นก็หมายความว่าตั้งแต่มี อบต. ความสุขของชาวชุมชนลดลงกว่าเดิมหรืออย่างน้อยก็ไม่ได้เพิ่มขึ้น

3. การรวมกลุ่มและเครือข่ายในยุคนิยมโลกาภิวัตน์

ในยุคนิยมโลกาภิวัตน์ดูเหมือนแต่ละคน แต่ละครอบครัวต้องเลี้ยงชีพโดยพึ่งพา ระบบตลาดภายนอกเป็นส่วนใหญ่ ชาวชุมชนส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อย ไม่อาจกำหนดราคาซื้อขายกับระบบตลาดได้ โดยเฉพาะยางพารา การรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาผลผลิตให้มีคุณภาพ และร่วมกันต่อรองราคาหรือขายในราคากลางกับผู้ส่งออกโดยตรงเป็นทางเลือกที่ดี นอกจากนั้นการรวมตัวกันเพื่อพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือทำอาชีพเสริมเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่เกษตรกรรายย่อยควรทำการรวมกลุ่มสามารถใช้วัฒนธรรมชุมชนที่มีมาดั้งเดิมมาสร้างสรรค์ใหม่และสามารถสร้างเครือข่ายใหม่ ๆ ได้ การสร้างเครือข่ายทั้งภายในกลุ่มและเชื่อมระหว่างกลุ่มเป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนเพื่อดำรงอยู่ในยุคนิยมโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีศักดิ์ศรีและมีความสุขประเด็นนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาตัวอย่างการรวมกลุ่มชาวชุมชนที่น่าสนใจ 2 ด้านใหญ่คือพัฒนาการของกลุ่มเกษตรกรทำสวนไม้เรียงที่มีความสัมพันธ์กับการต่อยอดเชื่อมโยงเครือข่ายต่าง ๆ และกลุ่มโรงเรียนแพทย์แผนไทยอันเป็นการสืบสานภูมิปัญญาจากอดีต จากนั้นผู้วิจัย

จะพิจารณาถึงความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และรูปแบบเครือข่ายชุมชนที่ต่อเนื่องจากอดีต โดยการสืบสาน ต่อยอด นำความรู้ใหม่มาพัฒนาเป็นนวัตกรรมเพื่อสร้างความเข้มแข็งต่อชุมชนในปัจจุบันและในอนาคต

3.1 พัฒนาการกลุ่มเกษตรกรทำสวน: จากไม้เรียงสู่เครือข่ายและนโยบายรัฐ

ในยุคที่วิถีชีวิตชาวชุมชนผูกพันกับการผลิตยางพาราอย่างใกล้ชิด เมื่อได้ผลผลิตอาจเป็นน้ำยางหรือยางแผ่น ส่วนใหญ่ก็นำไปขายได้ราคาเท่าไรขึ้นอยู่กับราคาตลาดและวิธีการ “เทคนิค” ของผู้รับซื้อรายย่อยโดยชาวบ้านยินยอม ผู้ซื้อรายย่อยนำไปส่งขายกับโรงงานในราคาที่โรงงานกำหนดโดยอ้างอิงกับราคากลาง เป็นที่ทราบกันดีว่าชาวสวนรายย่อยขายในราคาต่ำกว่าราคาส่งโรงงานพอสมควร (ยังไม่พิจารณาความเที่ยงตรงของตาชั่ง การวัดค่าความเข้มข้นน้ำยางว่าได้มาตรฐานหรือไม่) บางคนรู้ราคาที่โรงงาน ส่วนใหญ่ราคาจะต่างกันอยู่ประมาณกิโลละ 3-4 บาท (สมมติขาย 20 กิโลต่อวัน ผู้ซื้อรายย่อยได้ไปประมาณ 60-80 บาท) แต่จำเป็นต้องขายให้ได้มากที่สุดเพียงไปดูว่าร้านไหนให้ราคาดีที่สุด บางคนไม่รู้ด้วยซ้ำว่าราคาที่โรงงานเท่าไร ถึงเวลาก็นำมาขายทั้งหมดนี้เป็นวิถีชีวิตประจำวันของชาวสวนยางรายย่อยส่วนใหญ่ในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

จะเห็นว่าเมื่อต่างคนต่างผลิต ต่างคนต่างขาย ย่อมเสียเปรียบในระบบตลาดตลอดเวลา ด้านเหตุนี้กลุ่มผู้ทำสวนยางไม้เรียงได้เกิดขึ้น (ดูบทที่ 5 ข้อ 2) หลังปี พ.ศ. 3531 เป็นต้นมาเป็นช่วงที่กลุ่มมีพัฒนาการจากการรวมตัวเพื่อพัฒนาผลผลิตและต่อรองขายกับตลาดไปสู่การเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายกลุ่มยางพาราและขยายไปสู่เครือข่ายอาชีพอื่น ๆ และสามารถผลักดันเป็นนโยบายและการปฏิบัติของรัฐอีกทางหนึ่ง

กลุ่มเกษตรกรสวนยางไม้เรียงได้ผลผลิตยางแผ่นรมควัน คุณภาพสูงขายผู้รับซื้อเพื่อการส่งออกโดยตรง หลังน้ำท่วมใหญ่ ปี พ.ศ. 2531 กลุ่มสวนยางไม้เรียงได้รับผลกระทบน้อย ช่วงเวลานั้นยางในตลาดโลกสูงมาก เนื่องจากปัญหาเรื่องโรคเอดส์ ต้องการยางคุณภาพสูงไปทำเครื่องมือแพทย์ ยางยานยนต์ ฯลฯ ทำให้ต่างประเทศส่งสินค้าจำนวนมาก ผู้ส่งออกที่เคยซื้อขายกับกลุ่มฯ ต้องการจองสินค้าล่วงหน้าถึง 100 ดัน ภายในเวลา 3 เดือน จึงต้องทำสัญญาโดยให้โอกาสกลุ่มตั้งราคาล่วงหน้าได้ ทางผู้นำกลุ่มพิจารณาว่าขณะนั้นราคาโลกกรัมละ 38 บาท (ราคาขายเพื่อส่งออก หากซื้อขายรายย่อย ๆ ย่อมต่ำกว่านี้) เป็นราคาที่ขึ้นสูงมาเรื่อย ๆ จึงคิดว่าใน 3 เดือน ข้างหน้าราคาสูงสุ่มน่าจะไม่เกิน 41 บาท จึงกำหนดราคาที่ 41 บาท คาดไม่ถึงว่าผู้ส่งออกตกลงทันทีโดยไม่ต่อรอง ทั้ง ๆ ที่เป็นราคาที่สูงมาก ทำให้ผู้นำกลุ่มกังวลว่าหากราคาสูงกว่านี้ อาจทำให้การตัดสินใจครั้งนี้นำไปสู่การขาดทุน เพราะมีข้อตกลงกับสมาชิกว่ากลุ่มขายได้เท่าไร ต้องซื้อจากสมาชิกในราคาต่ำกว่าที่ขายได้กิโลกรัมละ 3 บาท เพื่อเป็นค่าใช้จ่าย

ในการผลิต หมายความว่าใน 3 เดือนข้างหน้าหากราคาสูงกว่า 41 บาทไปมาก เช่น 45 บาท ทางกลุ่มจึงซื้อจากสมาชิก ราคา 42 บาท แต่ตกลงล่วงหน้าไป 41 บาท ขาดทุนไป 1 บาท เป็นต้น แต่สถานการณ์กลับตรงข้ามราคาตกลงมาเหลือ กิโลกรัมละ 27 บาท แต่เนื่องจากทางกลุ่มตกลงขายที่ 41 บาทไปแล้ว จึงซื้อจากสมาชิกในราคา 38 บาท ทำให้สมาชิกขายได้มากกว่าราคาตลาดถึง 11 บาท

กรณีดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการรวมกลุ่มเพื่อส่งขายกับผู้ส่งออกโดยตรงนั้นได้ราคาสูงกว่าขายรายย่อย ๆ และสามารถต่อรองราคาเพิ่มได้อีกด้วย ยิ่งตั้งราคาส่งออกไว้แล้วเปิดให้บริษัทต่าง ๆ ประมูล ยิ่งทำให้ราคาสูงขึ้นอีกมาก ประสบการณ์ครั้งนี้ทำให้ประยงค์ ธรรมรงค์ ได้สรุปเป็นแนวคิดว่า

“การบริหารจัดการกลุ่มของเกษตรกร หรือสหกรณ์ ประโยชน์สูงสุดต้องเป็นประโยชน์โดยตรงของสมาชิก ถ้าให้กลุ่มฯ หรือสหกรณ์ได้กำไรสูงสุดก็เป็นการเอาเปรียบสมาชิก เพราะกำไรสูงสุดก็คือซื้อถูกขายแพง กลุ่มหรือสหกรณ์ไม่เหมือนพ่อค้า เพราะต้องทำธุรกิจกับสมาชิกเท่านั้น การซื้อถูกขายแพงจะทำให้สมาชิกแย่ลง การได้กำไรปีผลผลิตปีไม่เพียงพอที่จะทำให้สมาชิกมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นและสมาชิกไม่รู้สึกรู้ว่ากลุ่มหรือสหกรณ์เป็นที่พึ่ง เพียงเป็นที่ให้บริการ ถ้าเมื่อไรพ่อค้าให้บริการดีกว่าเขาก็จะไปใช้บริการของพ่อค้า เมื่อไรกลุ่มหรือสหกรณ์ให้บริการดีกว่าเขาก็ใช้บริการส่วนใหญ่จะเป็นอยู่อย่างนี้ กลุ่มหรือสหกรณ์ของเราจึงไม่เจริญเท่าที่ควร” (ประยงค์ ธรรมรงค์, 2552 ค, หน้า 75)

ก่อนปี พ.ศ. 2531 กลุ่มเกษตรกรสวนยางไม้เรียงได้เป็นเครือข่ายกับกลุ่มเกษตรกรทำสวนยางอีกหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มยางค้อม (พิปูน) กลุ่มนาสาร (นาสาร) กลุ่มสระแก้ว (ท่าศาลา) กลุ่มตลิ่งชัน (ท่าศาลา) ประยงค์ ธรรมรงค์ บันทึกไว้อย่างน่าสนใจว่า

“ในการขายยางล่วงหน้าจำนวนถึง 100 ตันในครั้งนั้นทำให้เห็นคุณค่าของเครือข่าย เพราะยาง 100 ตัน สำหรับโรงงานเล็กกำลังผลิต 1.5-2 ตันต่อวัน เต็มพิกัด และยางที่ขายก็ยังอยู่ในต้นของสมาชิก พอคืนฟ้าอากาศไม่อำนวยก็เกิดปัญหาผลิตได้ไม่พอที่จะส่งมอบตามกำหนดในบางงวด ได้อาศัยเครือข่ายนี้แหละ ขอซื้อจากกลุ่มนาสารบ้าง กลุ่มยางค้อมบ้าง เพราะเชื่อถือในคุณภาพ เนื่องจากระบบการผลิตสูตรเดียวกัน” (ประยงค์ ธรรมรงค์, 2552 ค, หน้า 75)

การรวมกลุ่มและการดำเนินงานของเกษตรกรสวนยางไม้เรียงเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง ในปี พ.ศ. 2532 มีผู้หลักผู้ใหญ่ไปเยี่ยมชม เช่น นายสุเทพ เทือกสุบรรณ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ดร. เอกวิทย์ ณ ถลาง เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เป็นต้น แต่ผู้ที่ทำให้กลุ่มฯเป็นที่รู้จักเชิงวิชาการอย่างต่อเนื่องคือ อาจารย์จำนง แรกพินิจ ในตอนนั้นไปในนามมูลนิธิหมู่บ้านได้ทำการวิจัยและได้นำลงเผยแพร่ในวารสารต่าง ๆ

อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งได้นำกลุ่มฯ ไปร่วมกิจกรรมต่าง ๆ กับเครือข่ายจากทั่วประเทศ ทำให้กลุ่มเป็นที่รู้จักกันทั่วไป

พ.ศ. 2535 กลุ่มเกษตรกรทำสวนไม้เรียงได้สร้างเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรทำสวนยางพาราในจังหวัดนครศรีธรรมราชได้ ทั้งหมด 6 กลุ่มด้วยกัน รวมเป็น 7 กลุ่มได้เขียนโครงการขอสนับสนุนงบประมาณสร้างโรงงานผลิตยางแผ่นรมควัน จากอบจ. จังหวัดนครศรีธรรมราช และได้รับอนุมัติเป็นเงิน 30,100,000 บาท โรงละ 4,300,000 บาท ในครั้งนั้นได้เกิดเครือข่ายยางพาราจังหวัดนครศรีธรรมราชขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยมีประยงค์ วรรณรงค์ เป็นประธาน ต่อมาได้มีกลุ่มใหม่ที่ได้รับอนุมัติสร้างโรงงานเพิ่มอีก 4 กลุ่ม รวมทั้งหมดเป็น 11 กลุ่มด้วยกัน

การประสบความสำเร็จในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายยางพาราในจังหวัดนครศรีธรรมราชครั้งนี้ทำให้รัฐบาลได้กำหนดเป็นนโยบายสนับสนุนกลุ่มสวนยางทั่วประเทศ โดยอนุมัติสร้างโรงงานทั่วประเทศถึง 1,000 โรง ในปี พ.ศ. 2536 เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2537 จำนวน 300 โรง ปี พ.ศ. 2538 จำนวน 400 โรงและอีก 300 โรงในปี พ.ศ. 2539 แต่สร้างได้เพียง 700 โรง โครงการก็ถูกระงับไป

พัฒนาการการเกิดกลุ่มและเครือข่ายกลุ่มได้มาถึงจุดเกิดเครือข่ายข้ามอาชีพข้ามภูมิศาสตร์ขึ้น ประยงค์ วรรณรงค์ ได้เขียนบันทึกอธิบายเรื่องนี้อย่างชัดเจนว่า

“ปี พ.ศ. 2535 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรัสว่า คนยากจนที่สุดในประเทศไทย อยู่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช ทำให้มีโครงการพระราชดำริ ลุ่มน้ำปากพนัง จึงนำเรื่องนี้คุยกับผู้นำในเครือข่ายยางพาราและเครือข่ายไม้ผลว่า จังหวัดนครศรีธรรมราชของเรามีความอุดมสมบูรณ์ในทุกด้าน มีภูเขา มีป่า มีแม่น้ำ มีสวน มีนา มีทะเล มีมรสุมถึง 2 ด้าน ไม่สมควรจะมีคนจนที่สุด จึงปรึกษารื้อกันว่าจะนัดพบกับผู้นำกลุ่มฐานอาชีพทั้ง 4 ฐานอาชีพ คือชาวสวนยาง ชาวนาสวนผลไม้ ชาวนา ชาวประมงพื้นบ้าน * สักครั้งหนึ่ง ในการประชุมสัมมนาครั้งนั้น มีผู้นำเกษตรกรชาวนาท่านหนึ่งลุกขึ้นระบายความอัดอั้นตันใจในความลำบากยากแค้นของชาวนา และขอร้องขอชาวสวนยาง และชาวสวนผลไม้ ถ้าต้องการจะช่วยชาวนา ช่วยคิดให้หน่อยว่าทำอะไรอย่างไรอย่าให้เขาต้องทำนา เพราะเห็นว่าอาชีพทำนาไปไม่รอดแล้ว ผมจึงแสดงความเห็นต่อที่ประชุมว่าพวกเราที่เป็น

* ชุมชนต่าง ๆ ในจังหวัดนครศรีธรรมราชได้มีการจัดตั้งเป็นองค์กรตามกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ทั้งที่เป็นทางการบ้าง ไม่เป็นทางการบ้าง เช่น กลุ่มชาวสวนยางพารามีอยู่ ประมาณ 22 กลุ่ม ได้ประสานเป็นเครือข่ายชาวสวนยางพารา จังหวัดนครศรีธรรมราช ชาวนาสวนผลไม้จัดตั้งเป็นชมรมไม้ผล 3 ชมรม ใน 8 อำเภอ จับมือกันเป็นเครือข่ายไม้ผล ชาวประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอ่าวไทยประสานเป็นเครือข่ายประมงพื้นบ้าน และชาวนาในกลุ่มน้ำปากพนัง 6 กลุ่มเกษตรกรทำนา ก็รวมตัวกันเป็นเครือข่ายชาวนา ทั้ง 4 กลุ่มนี้ได้มีการประชุมร่วมกันเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535

ชาวสวนยาง ชาวสวนผลไม้ และชาวประมง ไม่ได้คิดว่าจะมาช่วยชาวนา แต่ต้องการให้ชาวนาช่วยเรา เราผลิตยาง ผลไม้ และประมง แต่เรากินแทนข้าวไม่ได้ เราต้องกินข้าวเป็นอาหารหลัก เราคุยกันทุกประเด็นใน 4 ฐานอาชีพ แต่ละฐานอาชีพแยกกลุ่มย่อยไปคุยรายละเอียด สรุปแผนงานเบื้องต้น กลุ่มสวนยางสรุปว่าจะต้องมีโรงงานเหมือนของกลุ่มไม้เรียงเพราะการแปรรูปเบื้องต้นจะสามารถเพิ่มมูลค่าได้ กลุ่มชาวสวนผลไม้สรุปว่าจะต้องมีห้องเย็นเก็บชะลอไม่ให้ผลไม้ ออกสู่ตลาดมากเกินไป เพราะจัดการไม่ทันจนถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง ชาวนาสรุปว่าจะต้องมีเครื่องอบข้าว ฉางข้าวมีอยู่แล้ว แต่เก็บข้าวไม่ได้เพราะข้าวความชื้นสูงจึงต้องรีบขาย มีฉางมีเครื่องอบแล้วจะต้องมีโรงสีด้วยจึงจะทำให้จัดการด้านตลาดได้ ส่วนชาวประมงพื้นบ้านสรุปไม่ได้ เพราะเคยทำหลายอย่างแล้วไปติดเงื่อนไขจากภายนอกทั้งหมด ฉะนั้นยังเหลือแต่วิธีปศุสัตว์อย่างเดียว” (ประยงค์ ธรรมรงค์, 2552 ค, หน้า 88)

น่าสังเกตว่าแต่ละกลุ่มฐานอาชีพ 4 กลุ่มนั้นมีความสอดคล้องกับภูมิศาสตร์และอัตลักษณ์ของชาวนครศรีธรรมราชในอดีต (ดูบทที่ 1 บทนำ) มองอย่างกว้าง ๆ “ชาวนอกเขา” กับ “ชาวเหนือ” ปัจจุบันมีฐานอาชีพยารากับสวนผลไม้ และ “ชาวนอก” ปัจจุบันมีฐานอาชีพชาวนากับชาวประมง นั่นเอง

ในการสัมมนาครั้งนี้เมื่อได้ข้อสรุปเบื้องต้น หากทุกกลุ่มกลับบ้านไปก็จะเกิดต่างคนต่างทำ เหมือนกับการสัมมนาแลกเปลี่ยนทั่ว ๆ ไป แต่ในครั้งนี้นี้เกิดปรากฏการณ์สำคัญที่ภูมิปัญญาการสร้างเครือข่ายในอดีตได้ส่งผ่านมายังยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ เมื่อวิทยากรท่านสุดท้าย คือ ครูเอี่ยม อุบลพันธุ์ อดีต ส.ส. นครศรีธรรมราช ปราศรัยท้องถิ่น “ชาวนอกเขา” คนสำคัญ เสนอว่า นครศรีธรรมราชเคยมีตำนาน เกลือเขา เกลือเล เป็นพึ่งพาอาศัยกันของคนยุคก่อนที่ต้องพึ่งพาตัวเองในทุก ๆ ด้าน น่าจะนำมาประยุกต์ใช้กับสมัยปัจจุบันภายใต้สถานการณ์การประชุม สัมมนาครั้งนี้ได้ ถ้าแต่ละกลุ่มจะมาเกี่ยวเป็นเกลือกกัน จะเป็นเครือข่ายที่มีพลังมากขึ้น เห็นว่ามี 3 กลุ่มที่ตั้งใจจะร่วมมือกัน น่าจะเรียกเป็นชื่อย่อว่า เครือข่าย “ขมมนา” มาจากอักษรย่อของ ยาง ไม้ผล นาข้าว และไปตรงกับชื่อแม่น้ำสายสำคัญของอินเดีย น่าจะเป็นมงคลกับเครือข่าย (เอี่ยม อุบลพันธุ์, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554) หลังจากวันนั้นเครือข่ายขมมนาก็เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการโครงการต่าง ๆ ที่คิดไว้แต่ละกลุ่มก็สามารถดำเนินการต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

เครือข่ายขมนามีกิจกรรมคอยประชุมแลกเปลี่ยนความรู้ อุปสรรคต่าง ๆ และวางแผนพัฒนาปรับปรุงงานด้านต่าง ๆ ที่สำคัญคือมีการร่วมมืออย่างเป็นรูปธรรมในเชิงการปฏิบัติ ด้วย กล่าวคือ ชาวสวนยาง ชาวสวนผลไม้ ชาวประมง มีความต้องการข้าวสาร จึงขอให้ชาวนาทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสารและให้ “ขมมนา” ทำหน้าที่กำหนดราคาประกันราคาข้าวสาร ข้าวที่ผลิตเพื่อการบริโภคก็ให้ 3 กลุ่มในเครือข่ายนำไปจำหน่ายให้สมาชิกในรายชดเชยที่นาสนใจและ

ประสบความสำเร็จมากคือ เครือข่ายฯ ได้นำข้าวแข็งพื้นเมืองที่ปัจจุบัน ไม่นิยมมาหุงบริโภค ไปทำเป็นแป้งขนมจีน โดยสร้างเป็นโรงงานแป้งขนมจีนตั้งอยู่ที่สามแยกยอดเหลียง (เทือกเขา หลวงผ่องตะวันออก ตรงข้ามกับอำเภอพิบูลย์) ตำบลนาหวาง อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดนครราชสีมา โรงงานนี้สามารถผลิตแป้งขนมจีนได้มากกว่า 10 ตันต่อวัน ขายให้สมาชิกในเครือข่ายฯ และบุคคลทั่วไปทั้งในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดใกล้เคียง

ประยงค์ รัตนรงค์ กล่าวว่า โรงแป้งขนมจีนของเครือข่ายฯ นี้เป็นที่มาของพัฒนาการ แนวคิดวิสาหกิจชุมชนที่เป็นระบบขึ้นและหลายฝ่ายช่วยกันผลักดันให้เป็นนโยบายรัฐบาล การตั้งวิสาหกิจชุมชนกรณีโรงแป้งขนมจีนนี้ได้พิสูจน์ถึงความแข็งแกร่งของธุรกิจชุมชนใน ลักษณะเครือข่ายในช่วงที่เกิดวิกฤติเศรษฐกิจ “ต้มยำกุ้ง” ปี พ.ศ. 2540 กล่าวคือ โรงแป้งขนมจีน ของเครือข่ายขมมาเริ่มผลิตปลายปี พ.ศ. 2539 ได้นายอดมรรวมกับผลการดำเนินงานของปี พ.ศ. 2540 และนำมาจัดสรรกำไรเพื่อปันผลในปี พ.ศ. 2541 คณะกรรมการฯ ได้ตัดสินใจปันผลเต็มที่ โดยไม่คำนึงถึงเปอร์เซ็นต์ ปรากฏว่าผู้ถือหุ้นได้รับเงินปันผลถึง 22 เปอร์เซ็นต์ ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเกิด วิกฤติเศรษฐกิจ มีองค์กรธุรกิจต่าง ๆ ขาดทุนมากมาย บางองค์กรต้องปิดกิจการ กรณีนี้จึงเป็น ตัวอย่างธุรกิจชุมชนที่สามารถจัดสรรทรัพยากรให้เกิดมูลค่าเพิ่ม โดยการพึ่งพาตนเอง พึ่งพาอาศัย ซึ่งกันและกันเป็นเครือข่ายที่ประสบความสำเร็จในยุคปัจจุบัน (ประยงค์ รัตนรงค์, สัมภาษณ์, 16 กรกฎาคม 2554)

3.2 กลุ่มการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร

ในอดีต “ชาวนอกเขา” เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย ภูักัด คลอดลูก “หมอยา” “หมอกระดูก” “หมอสมุนไพร” หมอดำแย เป็นที่พึ่งในการรักษา คลอดลูก ด้วยภูมิศาสตร์หากไกลจากตัวเมือง การพึ่ง ตัวเองในด้านสุขภาพจึงมีสูงมาก แม้หลังมีอนามัย และ “หมอสมพร” เข้ามาทำการรักษาด้วย การแพทย์สมัยใหม่ ก่อนเปิดโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช อำเภอฉวางหลัง พ.ศ. 2522 หมอแผนโบราณพื้นบ้าน เหล่านี้ก็ยังทำหน้าที่อย่างหนักและต่อเนื่อง เพราะอนามัย และ “หมอสมพร” ในยุคก่อนก็ไปมาลำบากเพราะอยู่ในตลาด หมอพื้นบ้านเหล่านี้ทำหน้าที่น้อยลง หลังจากมีโรงพยาบาลประจำอำเภอแล้ว แต่ก็ยังทำหน้าที่ต่อเนื่องมาเรื่อย ๆ แต่ขาดผู้สืบทอดความรู้ จนเหลืออยู่น้อยมากในปัจจุบัน หมอพื้นบ้านเหล่านี้มีความสัมพันธ์ทางความรู้ด้านไสยศาสตร์ ผูกดวง ดูฤกษ์ ฯลฯ การรักษาจึงมักเกี่ยวข้องกันโดยหมออาจเป็นคนเดียวกันหรือคนละคนกัน อาจเป็นเพราะเมื่อต้องดูแลร่างกายแล้ว ต้องบำรุงขวัญกำลังใจอีกด้วยดังผู้อาวุโสท่านหนึ่งกล่าวว่า “70 ปีก่อน มีไข้ไม่ (ส)บาย พอไปหาหมอดัมยา ต้องมีคาถา เสกคาถากำกับด้วย” (พระประจวบ วงศ์สวัสดิ์, สัมภาษณ์, 17 กรกฎาคม 2553)

หมอเสวก สโมสร อายุ 82 ปี หมอแผนโบราณ พื้นบ้านชื่อดังเล่าถึงการเป็นหมอในอดีตและแสดงความรู้สึกต่อความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ไว้ว่า

“ผมเรียนหมอมาจากหลายอาจารย์ พ่อผมก็เป็นหมอ เรียนตามบ้าน ตามวัด เรียนการรักษาสมุนไพร เรียนให้จบ 24 คัมภีร์ แล้วเรียนไสยศาสตร์ ใช้เวลาหลายปี ผมรักษาได้ทุกโรค ต้องทำให้ได้หมด เขาให้ตำรายาส่วนน้อย ไม่ให้นั้นส่วนมากแล้วแต่เขาจะให้ เขามาตามก็ต้องไป เดินข้ามห้วย ข้ามคลอง เอายา (สมุนไพร) ใส่พายไปกัน ต้องเอาข้าวไปกินเอง เราไม่รักษาใครจะรักษา คืออยู่อย่างถ้าเราทำนา ดำนา หาบข้าว หรืออิทำไร่ เขาก็มาให้...แถววัง พิบูล มีหลายหมอ แทบทุกตำบล นาแวมิตาจันทร์ จวางมีตาชู พ่อหลวงเกตุ ตาเพชร ทวดอุ่น แถวนี่ (บ้านไสหรั) มีผม พิบูลมีสองสามคน... (ประมาณ) 50 ปี ช่วงนายอำเภอ (ยุคเผด็จการ) ให้ “นาย” มาบอกว่า ผมเป็นหมอเถื่อน ให้หยุดรักษาเดี่ยวเขาจะจับ ผมว่า จับก็จับ ยังรักษาต่อ เห็นไม่หาย (กล้า) จับ ตอนหลังมาบอกหลวง (บอกอีกครั้ง) ผมบอกว่า หากมีการตั้งอนามัยทุกตำบล หรือตั้งโรงพยาบาล ผมจะหยุดรักษา พอตั้งโรงพยาบาลไสหรั (โรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช) ผมก็หยุด แต่คนก็มาตามไปรักษา ไปตั้งศาลพระภูมิ ทำขวัญ ยกเสาเอกทำเรือน ฯลฯ ตอนนั้นก็ยังทำ” (เสวก สโมสร, สัมภาษณ์, 23 กันยายน 2552) (ผู้วิจัยเคยได้ติดตามหมอเสวกไปทำพิธีตั้งศาลพระภูมิ เมื่อวันที่ 18 มกราคม 2554 พบว่า หมอเสวกแทบลุกขึ้นนั่งและยืนด้วยตัวเองไม่ได้ การทอุงคาถาต่าง ๆ ต้องไปหยุดไป ด้วยอาการเหนื่อย หอบตลอดเวลา “เจ้าภาพ” บอกว่า “ไม่อยากจะตามแกมาแล้วแต่คนอื่นทำ (พิธี) ก็ไม่บายใจ กลัวไม่ถูกต้อง” เมื่อกลับมาถึงบ้านก็ยังมีอาการ เหนื่อยหอบอยู่ ได้พูดคุยกับผู้วิจัยประมาณครึ่งชั่วโมง หลังจากนั้นประมาณ 1 สัปดาห์ หมอเสวกได้เสียชีวิตด้วยวัย 84 ปี)

หลังตั้งโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช ทำให้หมอแผนโบราณพื้นบ้านลดความสำคัญลงมาก งานเกี่ยวกับการรักษามีน้อยลง แต่งานด้านพิธีกรรมต่าง ๆ ยังพอมืออยู่พอสมควร ภูมิปัญญาด้านการแพทย์พื้นบ้านได้ค่อย ๆ หายไปเรื่อย ๆ ขาดผู้สืบทอด จนเมื่อปี พ.ศ. 2540 นายแพทย์โกวิทย์ วรพงษ์สิทธิกุล ผู้อำนวยการโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชจวาง หมอสมัยใหม่ที่ชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปี ยกย่อง นับถือ เป็นอย่างมากอีกท่านหนึ่ง หมอโกวิทย์เป็นผู้ให้ความสำคัญกับการแพทย์แผนโบราณ โดยรวบรวมบรรดาหมอแผนโบราณพื้นบ้านตั้งชมรมการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร และเปิดเป็นโรงเรียนสอนขึ้นในโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช นอกจากหมอโกวิทย์แล้วยังมีผู้ร่วมก่อตั้งดังนี้ 1. นายบุญส่ง หมอแผนโบราณเภสัชกรรม เป็นครูใหญ่ 2. ศ.อ. เปลื้อง ชุมพล หมอแผนโบราณเภสัชกรรม เป็นประธานชมรมฯ 3. นายเสวก สโมสร หมอแผนโบราณเวชกรรม 4. นายเอื้อน คหะวงศ์ หมอแผนโบราณเภสัชกรรม เชี่ยวชาญกุมารเวช 5. นายพน พักษาศรี หมอแผนโบราณเภสัชกรรม เชี่ยวชาญกุมารเวช 6. นายถาวร คำสุวรรณ

หมอแผนโบราณเวชกรรม ครูใหญ่ปีพ.ศ. 2543-ปัจจุบันทั้งหมดเป็นหมอแผนโบราณพื้นบ้านระดับ “ปรมาจารย์” ที่รู้จักกันดีในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

ปี พ.ศ. 2541 หมอโกวิทย์ เสียชีวิต ด้วยอุบัติเหตุเครื่องบินตกที่สุราษฎร์ธานี (ท่านได้รับรางวัลแพทย์ดีเด่นกองทุนนายแพทย์กนกศักดิ์ พูลเกษร ประจำปี พ.ศ. 2541) ทำให้ชมรมและโรงเรียนแพทย์แผนไทยและสมุนไพรขาดการสนับสนุนที่ชัดเจน จึงต้องหาสถานที่ใหม่ ซึ่งเป็นเรื่องยากพอสมควรเพราะขาดแคลนเงินทุนในการดำเนินการ แต่สมาชิกที่รวมตัวกันมีความตั้งใจแน่วแน่ในการสืบสานมรดกทางภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ต่อไป จึงต้องหาสถานที่ ๆ ไม่มีค่าใช้จ่ายในการเช่า เป็นจังหวัดพondiในปี พ.ศ. 2543 โรงเรียนวัดวังม่วง (โรงเรียนแรกของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน คูบทที่ 4 ข้อ 2) นักเรียนน้อยจึงไปเรียนร่วมกับโรงเรียนฉวางที่อยู่ใกล้กับที่ว่าการอำเภอฉวาง จึงเห็นร่วมกันว่าน่าจะย้ายมาที่โรงเรียนวัดวังม่วง จึงได้ปรึกษากับเจ้าอาวาสวัดวังม่วง ท่านยินดีสนับสนุน จึงย้ายมาที่นี้ทำให้ห้องเรียนเป็นสัดส่วนและมีระบบต่าง ๆ มากขึ้น โดยมีการเรียนการสอนทุกวันอาทิตย์ เวลา 9.00 น.-15.00 น. ในปีเดียวกันนี้ประธานชมรมได้ลาออกเพราะชราภาพมากแล้ว (อายุ 86 ปี) ได้มีการเลือกประธานชมรมคนใหม่ ผู้มารับหน้าที่คือนายชาติ ศิลปธรรมิ ลูกศิษย์โรงเรียนการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรในปี พ.ศ. 2542 ครูโรงเรียนบ้านจันดี จบปริญญาโททางประวัติศาสตร์ นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีชื่อเสียง โดยมีตำแหน่งประธานสภาวัฒนธรรมอำเภอฉวางควบอีกหนึ่งตำแหน่ง

พร้อม ๆ กันนั้นที่โรงเรียนวัดวังม่วงแห่งนี้ได้มีการสร้างสวนสมุนไพรจำนวนหนึ่ง โดยสามารถรวบรวมสมุนไพรสำคัญ ๆ มาปลูกไว้ เช่น กฤษณา จันทน์เทศ มะกอก ตรีผลา ขมิ้น มะไฟ เต็มหัว อุกฤษณา อ้อยแดง จันทน์กะพ้อ ว่านหางจระเข้ พลับพลึง ปลาไหลเผือก สับปะรดแดง สับปะรดเขียว กลุ่มน้ำ สบู่ดำ เจ็ดมุลเพลิงแดง เจ็ดมุลเพลิงขาว กล้วยดิบ ฯลฯ

โรงเรียนการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรใช้หลักสูตรกระทรวงสาธารณสุขเป็นหลัก แต่ในการเรียนการสอนได้มีการสอดแทรกประสบการณ์ต่าง ๆ ของหมอที่เกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนทำให้ผู้เรียนได้รับรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นมากที่นี้คือไข้มาเลเรีย ไข้เลือดออก งูกัด เป็นต้น อันเป็นโรคที่เกิดกับเขตป่าเขา หมอแผนโบราณพื้นบ้านที่นี้จึงเชี่ยวชาญ มีประสบการณ์กับโรคในเขตร้อนชื้นเป็นพิเศษ นอกจากนั้นบรรดาสมุนไพรท้องถิ่นในเขตป่าเขาก็มีอยู่มากมาย หมอเหล่านี้รู้จักนำมาใช้ประโยชน์เป็นจำนวนมากในอนาคตสามารถพัฒนาเป็นหลักสูตรแพทย์แผนไทยเฉพาะถิ่นได้หากมีการศึกษาวิจัยอย่างเพียงพอ โรงเรียนการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรนอกจากสืบสานภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนโบราณและสมุนไพรแล้วยังรักษาประเพณีไหว้ครูหมอมาเป็นประจำทุกปีอีกด้วย

ต่อมาเมื่อโรงเรียนวัดวังม่วงมีเด็กนักเรียนเพิ่มขึ้น จึงกลับมาเรียนอีกครั้งทำให้โรงเรียนการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร ต้องระเห่ร่อนอีกครั้ง โดยย้ายมาที่โรงเรียนบ้านควนสวรรค์ หมู่ 8 ตำบลนาแ้ว ในปี พ.ศ. 2550 ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีนักเรียนน้อยและมีอาคารว่างพอจะเปิดการเรียนการสอนต่อไปได้

ก่อนปี พ.ศ. 2548 โรงเรียนการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรเก็บค่าเล่าเรียนตามรายวิชา เช่น เกษตรกรรม 2,500 บาท เวชกรรม 3,000 บาท หลังปี พ.ศ. 2548 หลาย ๆ ฝ่ายต้องการให้เป็นวิทยาทาน เปิดสอนฟรีให้ผู้สนใจโดยจะมีเงินสนับสนุนจากผู้บริจาคต่าง ๆ การทอดผ้าป่าสามัคคี แม้ว่าจะไม่เพียงพอในการดำเนินการแต่ด้วยความเสียสละจากผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนับสนุนต่าง ๆ ทำให้โรงเรียนยังเปิดการเรียนการสอนมาได้จนถึงปัจจุบัน

จากปี พ.ศ. 2540 ถึง 2550 มีผู้มาเรียนหลายพื้นที่จากจังหวัดนครศรีธรรมราช เช่น อำเภอบึงนาราง ถ้ำพรรณรา ช้างกลาง พงษ์ใหญ่ ลานสกา พงษ์สง เป็นต้น จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี เช่น อำเภอพระแสง นาสาร เวียงสระ เกียนซา ท่าชนะ กาญจนดิษฐ์ เป็นต้น สถิติที่บันทึกไว้จากปี พ.ศ. 2543 ถึง 2550 มีผู้เข้าสอบ (มีผู้เรียนแต่ไม่เข้าสอบอีกจำนวนหนึ่ง) จำนวน 133 คน มีผู้สอบผ่านตามหลักสูตร 101 คน แม้จะมีจำนวนไม่มากนัก แต่เมื่อมองจากภูมิปัญญาที่กำลังจะสาบสูญไปกับ “ปรมาจารย์” เหล่านั้น ถือว่าตนเหล่านี้สามารถนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ทั้งต่อตัวเองและผู้อื่น และสืบสานภูมิปัญญาให้ดำรงอยู่ต่อไปในอนาคต

4. เครือข่ายชาวบ้าน ร่องรอยจากอดีต ผสานองค์ความรู้ใหม่ สู่วัฒนธรรมองค์กรชาวบ้าน

ในอดีตเครือข่ายความร่วมมือชาวบ้าน คือภูมิปัญญาด้านการจัดการชุมชนอย่างหนึ่ง เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในสถานการณ์ที่ต้องพึ่งพาตัวเอง พึ่งพากันเอง เชื่อมมั่น เคารพนับถือระหว่างกัน ด้านการผลิต การต่อสู้กับสภาวะธรรมชาติ ภัยพิบัติต่าง ๆ สร้างความสัมพันธ์ทางสังคม ป้องกันศัตรู ฯลฯ เมื่อเครือข่ายรัฐสมัยใหม่เข้ามาสัมพันธ์กับชุมชนมากขึ้น โดยเฉพาะในยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ รัฐเข้ามาพร้อมกับทุนและองค์ความรู้แบบใหม่ ชาวบ้านส่วนใหญ่จำเป็นต้องตอบรับอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ด้านหนึ่งเป็นเพราะระบบการศึกษาสมัยใหม่ทำให้ชาวชุมชนเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ หูตากว้างไกลกว่าเดิม การคมนาคมที่สะดวกขึ้น ด้านหนึ่งยอมรับกับวิถีการผลิตแบบใหม่ของการทำสวนยาง จึงเข้าร่วมกับ “ยางกองทุน” เพราะเป็นทางเลือกที่ดีกว่า มีการสนับสนุนจากรัฐและสามารถทำรายได้ดีกว่าเดิม ประกอบกับวาทภัยเป็นตัวเร่งให้ต้องยอมรับ “ยางกองทุน” เร็วขึ้น กระบวนการผลิต เงินทุน จึงเกี่ยวข้องกับรัฐ องค์ความรู้จากรัฐ ซึ่งต้องอาศัยระบบจาก “ข้างนอก” แทบทั้งหมด เครือข่ายพ่อค้า ซึ่งหูตากว้างไกลมาก่อนเห็นช่องทางธุรกิจบางส่วนร่วมเป็นเครือข่ายกับรัฐ เมื่อได้ผลผลิตก็ต้องเข้าสู่ระบบตลาดแบบรายเล็กรายน้อย ถูกพ่อค้าคนกลางเอาเปรียบ ระบบทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในภาพรวมของประเทศ

ต่างก็โหมไปในกระแสการพัฒนาแบบทุนนิยมอย่างมาก ทำให้ชาวบ้านต้องให้ไปปรับความสัมพันธ์กับรัฐและทุน ขณะเดียวกันก็ “เหินห่าง” กับชาวบ้านด้วยตนเอง กระบวนการเช่นนี้เกิดขึ้นนานหลายปี ทำให้เครือข่ายความร่วมมือชาวบ้าน อ่อนกำลังลงจนถึงจุดที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งมีจำนวนไม่มากนักเริ่มเห็นปัญหาต่าง ๆ ค้นหาสาเหตุของปัญหา และแสวงหาทางออกให้กับตัวเอง และชุมชน หัวใจของคำตอบคือ การ “คืน” ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกลับมา แต่ในครั้งนี้อยู่ในสถานการณ์ใหม่ที่เครือข่ายรัฐและทุนแข็งแกร่ง ผู้ติดกับวิธีการผลิตของชาวบ้านจนไม่อาจสลัดให้หลุดไปได้ ทำอย่างไรจึงจะอยู่ร่วมกันอย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกันมากขึ้น จึงต้องรู้เท่าทันการปรับความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านในครั้งนี้อย่างถูกต้องมองค้ำความรู้สมัยใหม่อีกชุดหนึ่งที่แตกต่างจากของรัฐและทุนหรืออย่างน้อยวิภาษวิจารณ์ข้อบกพร่องต่าง ๆ ได้ พร้อม ๆ กันนั้นต้องนำความรู้ทางการจัดการสมัยใหม่มาประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม

เครือข่ายความร่วมมือชาวบ้านเริ่มห่างเหินเมื่อชาวบ้านหันไปหา “ยางกองทุน” ความเหินห่างมีมากขึ้นเมื่อ “ยางกองทุน” เริ่มได้ผลผลิตประมาณปีพ.ศ. 2512 เงินเริ่มมีความสำคัญชาวบ้านคิดว่าสามารถพึ่งพารัฐและทุนได้มากกว่าชาวบ้านด้วยตนเอง ชาวบ้านคิดว่าเมื่อมีเงินแล้วสามารถพึ่งพาตัวเองได้ แท้จริงกำลังไปพึ่งรัฐและทุนโดยไม่รู้ตัว การห่างเหินระหว่างกันของชาวบ้าน ทำให้ภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่มีมาไม่ได้รับการพัฒนาต่อความรู้ใหม่ที่มาจากข้างนอกมีอิทธิพลสูงโดยไม่ได้รับการคัดสรร ตรวจสอบที่ดีพอ มิใช่ชาวบ้านจะตรวจสอบไม่ได้ แต่ต้องใช้เวลาในการคิดและปรับตัว รัฐและทุนไม่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ตั้งหลัก รัฐและทุนมีความมั่นใจในความรู้ใหม่ที่ได้รับมา ชาวบ้านตอบรับอย่างเลือกไม่ได้เพราะต้องเดินหน้าในการทำการผลิตต่อไปภายใต้สถานการณ์ที่บีบบังคับ

ความห่างเหินที่เกิดขึ้นมิได้เกิดเฉพาะระหว่างชาวบ้านด้วยกันเท่านั้น รัฐและทุน และความรู้ใหม่ ๆ ทำให้ชาวบ้าน “เหินห่าง” จาก “ตัวเอง” อีกด้วย เกิดความไม่มั่นใจในตัวเองช่องว่างระหว่างตัวเองกับผลผลิตห่างออกไปเรื่อย ๆ เดิมผลิตเองบริโภคเองเป็นส่วนใหญ่ กลับต้องผลิตโดยพึ่ง “คนอื่น” ผลผลิตของตัวเองก็ต้องพึ่ง “คนอื่น” อีก เงื่อนไขต่าง ๆ จึงถูกกำหนดด้วย “คนอื่น” แทบทั้งหมด ในสภาวะแบบนี้ชาวบ้านจึงทั้ง “เหินห่าง” จากตัวเอง “ห่างเหิน” จากชาวบ้านด้วยตนเอง และ “แปลกหน้า” กับรัฐและทุน

ยิ่งในช่วงหนึ่งยุค “รัฐเผด็จการ” รัฐนอกจากจะ “แปลกหน้า” แล้วยัง “กดทับ” ชาวบ้านอีกด้วย จึงไม่น่าแปลกใจที่ “คอมมิวนิสต์” เกิดขึ้นทั่วไปในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปตอนบน แต่รัฐปรับตัวได้เร็ว หยด “กดทับ” แต่ก็ยัง “แปลกหน้า” เป็น “คนอื่น” อยู่ตลอดเวลา แม้แต่ยุค “อบต.” ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามแนวคิดและวิธีการทำงานของ “คอมมิวนิสต์” ในยุคหนึ่งก็เป็น “ความรู้” และ “ประสบการณ์” อีกชุดหนึ่งที่กระตุ้นให้ชาวชุมชน เริ่มตาสว่างขึ้น เรียนรู้ เข้าใจ

วิภาชวิจารณ์ข้อดี ข้อด้อยของรัฐและทุนได้มากขึ้น แจ่มชัดขึ้น

หลังยุค “คอมมิวนิสต์” รัฐและทุนเปลี่ยนวิธีการโดยนำ “การพัฒนา” ด้านต่าง ๆ เข้ามามากขึ้น ด้านหนึ่งชาวบ้านได้รับประโยชน์อย่างมาก สาธารณูปโภคต่าง ๆ การศึกษา สาธารณสุข ฯลฯ อีกด้านหนึ่งทำให้ชาวบ้านยังคงผูกติดกับรัฐและทุนมากขึ้น เพราะ “วาทกรรมการพัฒนา” ทำให้รัฐและทุนครอบงำชาวบ้านได้แนบเนียนมากขึ้นกว่าเดิม รัฐและทุนลดช่องว่าง “ความแปลกหน้า” กับชาวบ้านลง แต่ยังคงมีอำนาจทั้งด้านความรู้และการปฏิบัติไม่ลดน้อยไปกว่าเดิม อาจมากกว่าด้วยซ้ำไปเพราะสถานการณ์ของสังคมไทยและสังคมโลกมีความซับซ้อนยิ่งขึ้น และชาวบ้านยังคง “เหินห่าง” จากตัวเอง และ “ห่างเหิน” จากชาวบ้านด้วยตนเอง

ในยุค “วาทกรรมการพัฒนา” โคนเฉพาะในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (2524-2529) รัฐส่งเสริมสนับสนุนการรวมกลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ เพื่อให้นโยบายประสบความสำเร็จและสามารถใช้งบประมาณได้ทันเวลา รัฐจึงเข้ามา “จัดกลุ่ม” ให้ชาวบ้านเสร็จสิ้นเป็นกลุ่มจัดตั้งซึ่งมีอยู่มากมาย ทั้ง “กลุ่มอาชีพ” “กลุ่มออมทรัพย์” “กลุ่มอาสาป้องกันตัวเอง” “กลุ่มแม่บ้าน” กลุ่มเยาวชน” “กลุ่มผู้สูงอายุ” “กลุ่มลูกเสือชาวบ้าน” ฯลฯ แต่ละหน่วยงานราชการต่างก็จัดกลุ่มของตัวเอง “พัฒนาชุมชนก็จัดกลุ่มหนึ่ง ฝ่ายปกครองก็จัดกลุ่มหนึ่ง” ฯลฯ เพราะการใช้งบประมาณโดยมีข้อกำหนดว่าชาวบ้านต้อง “อยู่เป็นกลุ่ม ๆ” เป็น “ชุมชน” เป็น “หมู่บ้าน” จึงจะเบิกใช้ได้ แต่รัฐเห็นว่า (หรือมองไม่เห็น) ชาวบ้านยังไม่เป็นกลุ่ม ยังกระจัดกระจาย จึงต้องจัดการให้เป็นการจัดแบบองค์กรสมัยใหม่ ต้องมีคณะกรรมการ คือประธาน รองประธาน เลขานุการ เภรณูญิก ฯลฯ ส่วนใหญ่คนที่ได้เป็นประธานแทบทุกกลุ่มจะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพราะคนเหล่านี้มีฐานะเป็นเครือข่ายของรัฐอยู่แล้ว รัฐจะทำอะไรก็ง่ายขึ้น จึงมีข้อสังเกตว่าหลังจากรัฐเข้ามาจัดกลุ่มโดยมีงบประมาณ ผู้นำชาวบ้านถูกชาวบ้านเพ่งเล็งว่าได้รับผลประโยชน์ “มีนอกมีใน” อันเป็นปัจจัยหนึ่งให้เกิดความขัดแย้ง แตกแยกมากขึ้นในชุมชน

ยุคที่รัฐเน้นไปที่การจัดงบประมาณท้องถิ่นที่กล่าวขานกันมากคือ “ยุคเงินผันตึกฤทธิ์” มีการใช้เงินงบประมาณไปให้ท้องถิ่นดำเนินการสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น ถนนเข้าหมู่บ้าน ขุดลอกคูคลอง ขุดสระ ฯลฯ โดยมีนโยบายให้ชาวบ้านมาทำงาน แต่เปิดโอกาสให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และเจ้าหน้าที่รัฐ คอรัปชั่นอย่างมากมาย เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำท้องถิ่นสามารถสะสมทุนจนกลายเป็นผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมืองในยุคหลัง ๆ ศรีศักร วัลลิโภดม มองว่าไม่ใช่แค่ผู้นำและเจ้าหน้าที่รัฐคอรัปชั่นเท่านั้น แต่ “ยุคเงินผันตึกฤทธิ์” ได้ทำลายวัฒนธรรมชุมชนบางอย่างลงด้วย กล่าวคือ ในยุคก่อนการทำสาธารณูปโภคต่าง ๆ ชุมชนต้องช่วยกันทำโดยการชี้แนะของผู้อาวุโสและผู้นำชุมชน เป็นกิจกรรมร่วมกันทางสังคมที่เคยสร้างสำนึกร่วมทางสังคมของความเป็นท้องถิ่นและชุมชนเดียวกันแต่ระบบใหม่เข้ามาแทน ทำให้คนขาดสำนึกร่วม

มองแต่รายได้ เงินทอง เฉพาะตัว ส่งเสริมความเป็นปัจเจกบุคคลที่เน้นวัตถุนิยมเป็นอย่างยิ่ง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2544, หน้า 182)

ในช่วงที่รัฐสนับสนุนการจัดกลุ่มดังกล่าว เป็นจุดหนึ่งที่เกิดความเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ของชาวบ้านคือ การได้เรียนรู้การจัดองค์กรสมัยใหม่ มีการประชุม ปรึกษาหารือ การจดบันทึกการประชุม การลงมติต่าง ๆ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เริ่มกลายเป็นวัฒนธรรมของชาวบ้านมากขึ้น

เมื่อเวลาผ่านไปไม่นานนัก พบว่า กลุ่มที่จัดตั้งโดยรัฐส่วนใหญ่ดำเนินการไม่ต่อเนื่อง บางกลุ่มล้มไป บางกลุ่มมีแต่ชื่อ แต่ไม่มีกิจกรรมทำ ผู้นำชุมชนท่านหนึ่งวิเคราะห์ว่า

“กลุ่มที่รัฐตั้งมาล้มเพราะหมดงบประมาณ ทำไปตามงบและเจ้าหน้าที่ไม่ต่อเนื่อง พอตั้งกลุ่มได้มีผลงานก็ย้ายไปอยู่ที่อื่น อำเภออื่น ได้เลื่อนชั้น กลุ่มที่ตั้งไว้เดิม พอคนใหม่มาก็ไม่สานต่อจะสร้างกลุ่มใหม่ ทำใหม่เพราะกลัวไม่มีผลงาน กลุ่มจึงอยู่ไม่รอด รัฐสร้างให้ชาวบ้านเกิดกลุ่ม แต่ไม่ทำให้กลุ่มอยู่รอด ชาวบ้านก็ไม่ได้คิด ไม่ได้สนใจว่ากลุ่มจะอยู่รอดหรือไม่ เพราะที่รวมกลุ่มกันเพราะได้งบประมาณและไม่อยากขัดกับรัฐ พอหมดงบก็จบแค่นั้น” (जर ทิพาพงศ์, สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2553)

อย่างไรก็ตามกลุ่มที่ตั้งขึ้นโดยรัฐที่เหลือมากที่สุด ส่วนใหญ่สามารถดำเนินการอย่างต่อเนื่อง คือ กลุ่มออมทรัพย์ ทั้ง ๆ ที่รัฐไม่ได้สนับสนุนงบประมาณใด ๆ เพียงแต่เข้ามากระตุ้นอบรมวิธีการจัดการต่าง ๆ เท่านั้น แต่ที่อยู่มาได้มายังยืนเพราะชาวบ้านเห็นว่า “มันเป็น (เงิน) ของเราเอง” จึงเข้าไปสนใจดูแล ติดตามการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง นาน ๆ ไปเห็นว่าตนเองมีเงินออมมากก็รู้สึกมีกำลังใจ ขณะเดียวกันสามารถ กู้เงิน ตามความจำเป็นของชีวิตได้ อันเป็นช่องทางหนึ่งของการเข้าถึงแหล่งเงินทุนให้กับชาวบ้าน ชาวบ้านมีมุมมองเงินจากกลุ่มออมทรัพย์กับเงินกองทุนหมู่บ้าน แตกต่างกัน กองทุนหมู่บ้านเป็นเงินของรัฐ เป็นเงินของหลวง (ไม่ใช่ของเรา) ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นไปได้ที่พฤติกรรมในการควบคุมดูแลจึงแตกต่างกัน ชาวบ้านต้องการกู้กองทุนหมู่บ้านมากกว่าเงินจากกลุ่มออมทรัพย์ แต่ความสนใจในการจ่ายเงินกู้ และการส่งส่งดูแลระบบของคณะกรรมการสมาชิก มีน้อย ขณะที่กลุ่มออมทรัพย์กลับมีมากกว่า

ช่วงเวลาแห่งการ “ห่างเหิน” กันระหว่างชาวบ้านกลุ่มเครือข่ายความร่วมมือชาวบ้าน ยังไม่ได้หายไปไหน ยังคงเชื่อมประสานกันอยู่เพียงแต่อ่อนกำลังลง ขณะเดียวกันชาวบ้านก็เริ่มรู้สึกว่า การต้องเข้าไปเป็นเครือข่ายกับรัฐและทุน ด้านเศรษฐกิจตัวเองจะเสียเปรียบมากกว่า ด้านความรู้สึกก็อัดอั้นไม่ใช่น้อยที่ต้องทำตามรัฐและทุนอยู่ตลอดเวลา จนถึงปี พ.ศ. 2527 ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งได้รวมตัวขึ้นอย่างชัดเจน คือกลุ่มเกษตรกรทำสวนไม้เรียง ดังได้กล่าวมา (ดูรายละเอียดการก่อตัว บทที่ 5 ข้อ 2) และบทที่ 6 (ข้อ 3.1) การก่อตัวและพัฒนาดังกล่าวเกิดจากปัจจัยต่าง ๆ

ประกอบกันซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวมาบ้างแล้วในข้างต้น โดยมีปัจจัยเพิ่มเติมเข้ามาอีกสองประการคือ การประยุกต์ใช้เครือข่ายความร่วมมือชาวบ้านในอดีตให้สอดคล้องกับยุคปัจจุบันมากขึ้น และการได้ติดต่อ แลกเปลี่ยน เรียนรู้กับองค์กรพัฒนาเอกชน และเครือข่ายอื่น ๆ เช่น นักวิชาการ โดยทั้งหมดนี้มีแนวคิดการพัฒนาอีกลักษณะหนึ่งที่แตกต่างจากแนวคิดของรัฐ

ประยงค์ ธรรมรงค์ กล่าวถึงที่มาการรวมตัวในปี พ.ศ. 2527 ว่า

“เริ่มต้นเป็นระบบเพื่อนฝูง 12 คน เป็นพื้นบ้านคิดคล้าย ๆ กัน มีเครือญาติอยู่บ้าง น้องชายคนหนึ่ง ลูกพี่ลูกน้องอีกคน นอกนั้นเป็นเพื่อนบ้านที่ร่วมงานอื่น ๆ กันมาก่อน คนกลุ่มนี้ เคยทำแชร์แรงงานมาก่อน เรียก ซอแรงกัน เราไม่มีเงินจ้าง เป็นวัฒนธรรมคนแถวนี้ เราคุยกันไปเรื่อย ๆ รู้จักกันมานาน คุยกันรู้เรื่อง สรุปกันว่าให้คนอื่นมาแก้ (ปัญหา) แก้ไม่ได้สักที เรามาแก้กันเองดีกว่า” (ประยงค์ ธรรมรงค์, สัมภาษณ์, 22 ตุลาคม 2552)

ขจร ทิพาพงศ์ ผู้นำชาวบ้านไม่เรียงอีกท่านหนึ่งได้อธิบายเชื่อมโยงปัจจัยต่าง ๆ ของ การเกิดกลุ่ม พร้อมทั้งวิภาษรัฐ แสดงถึงความรู้สึกต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจนว่า

“กลุ่มเครือข่ายแบบประเพณีเดิมก็ยังมีอยู่ ไม่ได้หายไปไหน แต่ของเราเป็นกลุ่มใหม่ ใน 37 คน ก็มีความสัมพันธ์กับกลุ่มประเพณีเดิม (หลังจากเริ่ม 12 คน) เป็นกลุ่มเพื่อน กลุ่มญาติ หากให้ใครถือหุ่น ก็ญาติ เพื่อนซี้เรา เราเชื่อใจมากขึ้น เราเอาวัฒนธรรมมาสู้กับทุน แต่เราจัดการใหม่ ปี 27 มี เอ็น จี โอ (NGO,s) เข้ามาเกี่ยวข้อง มูลนิธิ หมู่บ้าน นักวิชาการ กลายเป็นเครือข่าย ชุดใหม่ คือ ชาวบ้านที่เห็นปัญหา ต้องการพึ่งพาตัวเอง ไม่ต้องการถูกเอารัดเอาเปรียบกับองค์กร พัฒนาเอกชนและนักวิชาการเป็นเครือข่ายแนวอนแบบใหม่

...กลุ่มที่ตั้งโดยรัฐก็ไปไม่รอด ผู้ใหญ่บ้านท่านหนึ่งแกล้งเห็นว่าไปไม่รอดก็มาร่วมกับเรา เราถูกแรงเสียดทานมาก ทั้งรัฐและพ่อค้า กำนัน ผู้ใหญ่ส่วนใหญ่ก็เชื่อรัฐ แต่เราไม่ยอมแพ้ สร้างความมั่นใจขึ้นมา ทำให้เราเดินกันมาได้

...รัฐให้เรารวมตัวกันเป็นกลุ่ม แต่ให้เราไปขายกับพ่อค้า เขาก็ฮั้วกัน เราต้องการ กำหนดคุณภาพ น้ำหนักและราคา เราพัฒนาให้ตรงกับความต้องการตลาด แต่หน่วยงานรัฐบอกว่า ทำไม่ได้ ปล่อยให้คนกลางเขาทำเรื่องตลาดให้พ่อค้าเขาทำ เราไม่เห็นด้วยจึงคิดแบบของเรา เราต้องการทำ “คู่ขนาน” กับรัฐ เราก็ทำได้ แต่คนที่ไม่เห็นด้วยมีมาก เราต้องสู้กับ 3 เรื่องคือ สู้กับความเชื่อเดิม สู้กับสิ่งที่รัฐทำ สู้กับทุน ชาวบ้านถามว่า มีหน่วยงานไหนร่วมมั่ง เขาว่าทำไม่ได้ ไม่มี นโยบายรัฐมารองรับ ไม่มีเจ้าหน้าที่เป็นความเชื่อคนที่คิดพึ่งพารัฐ แต่ไม่มองว่าที่รัฐทำส่วนใหญ่ แก้ปัญหาไม่ได้” (ขจร ทิพาพงศ์, สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2553)

การก่อตัวและพัฒนาของกลุ่มเกษตรกรทำสวนไม่เรียงจึงเป็นการผสมผสานกันของ ปัจจัยต่าง ๆ จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ด้วยพื้นที่ห่างไกลจากรัฐในอดีต ประกอบ

กับลักษณะบุคลิกกริยาสระ “หัวแข็ง” ไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ ทำให้การพึ่งพาตัวเองมีสูงมาก เป็นการพึ่งพาตัวเองที่มีความลำบากมากเนื่องจากสภาพแวดล้อมมีภัยธรรมชาติเกิดขึ้นบ่อยและมีความรุนแรง เมื่อต้องเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่ต้องพึ่งพาตลาดทุนกลับได้รับแรงเสียดทานจากอำนาจรัฐเผด็จการ ด้วยนิสัยที่รักอิสระและการสูญเสียอำนาจของผู้นำท้องถิ่นเดิมดังกล่าว ทำให้เกิดการต่อต้านอย่างหนัก จำนวนมากหันไปเชื่อมโยงเครือข่ายกับ “คอมมิวนิสต์” เพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐ ประกอบกับการแข่งขันผลประโยชน์จากการทำเหมืองแร่ ยิ่งทำให้เกิดความขัดแย้งรุนแรงในพื้นที่ หลังจากความขัดแย้งได้คลี่คลาย ชาวชุมชนก็เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพารัฐและตลาดมากขึ้นกว่าเดิม ทำให้ชาวชุมชนที่เป็นเกษตรกรรายย่อยเสียเปรียบ จึงทำให้ชาวชุมชนกลุ่มหนึ่งหันกลับมาทบทวนตัวเองและก่อตั้งกลุ่มของตัวเองขึ้นมา

ชาวชุมชนกลุ่มนี้เป็นชาวชุมชนที่มี “คุณภาพ” ใหม่ ๆ เป็นชาวชุมชนที่อยู่ในระบบเครือข่ายความร่วมมือชาวบ้านดั้งเดิมที่เข้าสู่ระบบตลาดทุน ผ่านประสบการณ์ความขัดแย้งและการสูญเสียในยุคแห่งความขัดแย้ง เดินหน้าเข้าสู่ตลาดทุนที่เข้มข้นกว่าเดิมได้เรียนรู้ความคิดประสบการณ์ต่าง ๆ ในยุคความขัดแย้ง เรียนรู้ความล้มเหลวของรัฐและการเสียเปรียบในระบบตลาดทุน เรียนรู้ระบบการจัดการสมัยใหม่ เรียนรู้ แลกเปลี่ยน สร้างเครือข่ายกับองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ จนก่อตัวและพัฒนาเป็นเครือข่ายความร่วมมือชาวบ้านยุคใหม่ ดังได้กล่าวมา ตัวอย่างการรวมตัวใหม่นี้ทำให้ชาวบ้านที่ “เหินห่าง” จากตัวเองกลับมา “นับถือ” ตัวเองมากขึ้น จากที่เคย “ห่างเหิน” กันเอง กลับมา “เชื่อถือ” กันเองมากขึ้น จากที่เคย “แปลกหน้า” กับรัฐ กลับมา “รู้จัก” รัฐมากขึ้นและเป็น “ภาคี” กับรัฐได้

เครือข่ายความร่วมมือชาวบ้านแบบใหม่รับรู้ว่าในระบบการผลิตที่เป็นอยู่ไม่อาจปฏิเสธระบบตลาดได้ แต่ไม่อาจเข้าสู่การผลิตแบบนายทุนได้ จึงต้องกลับมาที่ระบบชุมชน แต่เป็นการใช้ระบบชุมชนเป็นทั้งวิถีและเป้าหมาย แต่เป้าหมายไม่ได้จำกัดอยู่ที่ชุมชนเท่านั้น แต่ต้องการขยายออกไปในระดับภูมิภาค และระดับชาติ รวมทั้งการเป็นคู่ขนานกับรัฐ จะบรรลุเป้าหมายได้ต้องแสวงหาและขยายพันธมิตรหรือสร้างเครือข่ายให้กว้างและหลากหลายขึ้น ทั้งหมดนี้อยู่ภายใต้แนวคิดหรืออุดมการณ์ทางสังคม มากกว่า ศาสนา เช่น มองการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นหลัก อาจมีด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ แต่อยู่ในรูปประเพณี พิธีกรรม ซึ่งสามารถอธิบายกลับมาที่การรักษาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนได้อีกเช่นเดียวกัน

พัฒนาการของกลุ่มเกษตรกรทำสวนไม้เรียง ไม่ได้หยุดอยู่ที่เครือข่ายขงพาราจังหวัด นครศรีธรรมราช และเครือข่ายยมนา ซึ่งเป็นนวัตกรรมการรวมตัวของชาวบ้านเท่านั้น แต่ได้สร้างนวัตกรรมใหม่อีกลักษณะหนึ่งคือ การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ขึ้นมา

การรวมกลุ่มเกษตรกรทำสวนไม้เรียง เชื่อมไปที่เครือข่ายยางพาราและเครือข่ายขนนา (รวมถึงกลุ่มอื่น ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มทำเครื่องแกง กลุ่มผลิตภัณฑ์พื้นบ้านอื่น ๆ) เน้นไปที่ เรื่องอาชีพ เงินทุน หรือด้านเศรษฐกิจ เป็นหลัก ผู้นำชุมชนไม้เรียงจึงมีแนวคิดเชื่อมโยงไปที่ด้าน อื่น ๆ ด้วย เช่น ด้านสิ่งแวดล้อม สังคม การศึกษา วัฒนธรรม

ปี พ.ศ. 2534 ประยงค์ วรรณรงค์ ได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานในยุโรปเป็นเวลา 1 เดือน ด้วยการสนับสนุนจากเครือข่ายคือ มูลนิธิหมู่บ้าน ได้รับรู้ประสบการณ์ด้านเกษตร สหกรณ์ การดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ ของ “ประเทศพัฒนาแล้ว” หนึ่งในนั้นที่ประยงค์ประทับใจคือ การมีศูนย์เรียนรู้ชุมชนในประเทศฝรั่งเศสและเยอรมันและได้ข้อสรุปอย่างหนึ่งว่าการที่ “ประเทศ พัฒนาแล้ว” เหล่านั้นมีความก้าวหน้าและเข้มแข็งทางด้านการเกษตรเพราะการเรียนรู้เป็นหัวใจของ การพัฒนาทุกอย่าง เมื่อกลับมาจากดูงานจึงวางแผน “ชวนทีมงานจัดตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชน ไม้เรียง เพื่อเป็นศูนย์เรียนรู้ชุมชนเลียนแบบฝรั่งเศสและเยอรมัน โดยทำสองอย่างคือ ทำให้คนใน ชุมชนได้เรียนรู้ในสิ่งที่เขาจะทำเพราะต้องทำในสิ่งที่รู้จริงและบางครั้งเรียนรู้ในสิ่งที่ต้องรู้ หรือเรียนรู้ ในสิ่งที่ควรรู้ ตามสถานการณ์” (ประยงค์ วรรณรงค์, 2552 ก, หน้า 83)

กลุ่มผู้นำไม้เรียงจึงตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียงในปี พ.ศ. 2535 อย่าง “ไม่เป็นทางการ” ไม่ของบประมาณจากราชการ โดยประสานความร่วมมือกับฝ่ายการศึกษา นอกโรงเรียน (ก.ศ.น) และศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรเข้าด้วยกันโดยเริ่มต้นกับคนในตำบล ไม้เรียงก่อนว่าใครอยากรู้อะไรให้มาตรงนี้ เราจะให้ทุกคนได้รู้สิ่งที่อยากรู้ เพราะต้องรู้ก่อนลงมือ ทำและให้ทุกคนทำในสิ่งที่รู้จริงแล้วเท่านั้นและเปิดโอกาสให้กับกลุ่มต่าง ๆ ในเครือข่ายได้เข้ามา ใช้ประโยชน์ด้วย

จนถึงปี พ.ศ. 2538 ศูนย์ศึกษาฯ ได้ทำงานในเชิงรุกมากขึ้น มีการจัดตั้งผู้นำชุมชนที่เป็น ตัวแทนของแต่ละหมู่บ้าน โดยซ้อนกับผู้นำที่เป็นเครือข่ายของรัฐ เช่น สมาชิกอบต. โดยให้ผู้นำ ที่จัดตั้งนี้ได้ช่วยกันทำข้อมูลเลียนแบบแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ที่สภาพัฒน์ฯ กำลังเตรียมการเก็บข้อมูลชุมชนอยู่โดยชาวไม้เรียงจะทำแผนของตำบลไม้เรียงด้วย เนื่องจากสิ่งที่สภาพัฒน์ฯ กำลังทำกลุ่มผู้นำเห็นว่าค่อนข้างไกลตัวหรือไม่เห็นข้อมูลของชุมชน ที่ชัดเจน จึงต้องทำของตัวเองเพราะเห็นความสำคัญของข้อมูลในการใช้แก้ปัญหาและพัฒนาชุมชน ในอนาคต แสดงให้เห็นถึงวิถีคิดแบบคู่ขนานกับรัฐที่ผู้นำชุมชนได้ทำตั้งแต่ต้น เพราะไม่เชื่อถือ ข้อมูลต่าง ๆ ของรัฐ เนื่องจากพบว่าข้อมูลของรัฐที่ไปขอจากหน่วยงานต่าง ๆ ไม่ตรงกัน และ บางข้อมูลไม่น่าจะตรงกับข้อเท็จจริง จึงจำเป็นต้องทำข้อมูลมาเปรียบเทียบ

วิธีการเก็บข้อมูลมีน่าสนใจไม่น้อย กล่าวคือ การไปสอบถามชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ จำนวน 8 หมู่บ้านในเขต อบต. ว่าหมู่บ้านนี้มีใครบ้างที่ชาวบ้านให้ความเคารพ นับถือ ปรีกษา

ปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยความสบายใจหรือใครบ้านที่พูดอะไรแล้วชาวบ้านรับฟังและเชื่อถือ เมื่อได้รายชื่อมาจำนวนหนึ่ง จึงชักชวนให้มาปรึกษาหารือเพื่อให้ไปช่วยทำงานด้านเก็บข้อมูล โดยความสมัครใจเพราะไม่มีค่าตอบแทน จึงได้คนมา 40 คน หมู่บ้านละ 5 คน ทั้ง 40 คนนี้พบว่า ส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านธรรมดา มีบ้างที่เป็นครู ตำรวจ ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน จากนั้น ก็ปรึกษาหารือกันทุกเรื่อง ๆ แต่เรื่องหลักคือต้องการเก็บข้อมูล จากนั้นได้ร่วมกันสร้างแบบฟอร์ม ในการเก็บข้อมูล ใช้เวลาเก็บข้อมูลประมาณ 1 เดือน ทำพร้อม ๆ กันทั้ง 8 หมู่บ้าน

แบบฟอร์มแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนที่ 1 เป็นแบบสอบถามข้อมูลพื้นฐาน เกี่ยวกับ ครอบครัว อาชีพ ทรัพยากรที่ครอบครอง หนี้สิน และปัญหาความต้องการต่าง ๆ ส่วนที่ 2 เป็นบันทึกรายจ่าย เมื่อทำเสร็จทั้งสองส่วนนี้มอบให้เจ้าของบ้านเก็บไว้ศึกษาจะทำให้เขารู้จักตัวเอง มากขึ้น ผู้เก็บข้อมูลเพียงรวบรวมเอาตัวเลข ประเด็นสำคัญ ๆ ไข่มารวมกันเป็นระดับหมู่บ้าน แล้วนำมาร่วมกันจัดหมวดหมู่วิเคราะห์ สังเคราะห์ตามหลังวิชาการ โดยเชิญนักวิชาการที่เป็น เครือข่ายมาร่วมด้วย ขอสรุปเบื้องต้นให้ผู้นำกลับไปพื้นที่ เมื่อมีการประชุมหมู่บ้านให้ผู้นำทั้ง 5 คน นำเสนอขอสรุปต่าง ๆ และขอข้อมูลและความเห็นเพิ่มเติม ทำกลับไปกลับมาอย่างนี้ 4 ครั้ง ครั้งสุดท้ายให้ทำประชาวิจารณ์ ผลสรุปทำให้ชาวบ้านได้รู้จักตัวเอง รู้จักโลกภายนอก รู้จัก ทรัพยากรรู้จักปัญหาและสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาและรู้จักหาวิธีแก้ไขทั้งส่วนตัวและส่วนรวม กระบวนการนี้ตอนหลังเรียกกันว่า กระบวนการจัดทำแผนแม่บทชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นครั้งแรกที่ตำบล ไม่เรียง แห่งนี้

จะเห็นได้ว่ากระบวนการจัดเก็บข้อมูลของตำบลไม่เรียงในครั้งนี้ ใช้ผู้นำที่ชาวบ้านเคารพ นับถือ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะ “แนวนอน” ระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง อันเป็นลักษณะ ดั้งเดิมที่มีอยู่ในชุมชนหมู่บ้านทำให้การดำเนินงานน่าพอใจมากกว่าหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐเป็นผู้ดำเนินการ อย่างไรก็ตามการดำเนินการของชาวบ้านครั้งนี้ได้รับการจับตาจากหน่วยงานในอำเภอ และชาวบ้านบางส่วนที่ไม่เห็นด้วยกับกลุ่มหรือคอยดูอยู่ห่าง ๆ ไม่ใกล้ชิด มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ ต่าง ๆ มากมาย ที่น่าสนใจคือมีการกล่าวหาว่ากลุ่มและเครือข่ายนี้เป็น “คอมมิวนิสต์” พันธูใหม่ จนบางคนในกลุ่มกังวลว่าจะมีปัญหาตามมาอีกหรือไม่ เพราะเมื่อก่อนแถวนี้เคยเป็น “พื้นที่สีแดง” มาก่อน ครั้งนี้จะโดนข้อหา “คอมมิวนิสต์” อีกหรือไม่ แต่กลุ่มและเครือข่ายก็หมดกังวลในเรื่องนี้ เพราะเชื่อมั่นว่าในปี พ.ศ. 2538 นี้ ใครจะปลุก “ผีคอมมิวนิสต์” ขึ้นมาอีกไม่น่าจะเป็นไปได้อีกแล้ว

หลังจากมีการจัดกิจกรรมด้านการเรียนรู้มาเรื่อย ๆ จนสามารถได้ข้อสรุปบางอย่าง ปัจจุบันศูนย์เรียนรู้ชุมชนไม่เรียงได้จัดทำหลักสูตรถาวรขึ้น สำหรับฝึกอบรมเกษตรกรทั่วไป เป็นหลักสูตรระยะปานกลางใช้เวลา 3 วัน 2 คืน (26 ชั่วโมง) ใช้ชื่อว่า “หลักสูตรการพัฒนาศักยภาพ ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง” จากที่เริ่มต้นอย่างไม่เป็น “ทางการ”

ต่อมาหลักสูตรนี้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ อนุมัติให้ใช้ฝึกอบรมเกษตรกรทั่วไป ปีละ 600 คน (แบ่งเป็นรุ่นละ 60 คน 10 รุ่นต่อปี) ตั้งแต่ ปี 2550 เป็นต้นมา โดยกระทรวงฯเป็นผู้สนับสนุนงบประมาณ กิจกรรมในหลักสูตร เช่น การทำขนมนมจิ้นแสนสด การเพาะเห็ดด้วยวิธีเลี้ยงอย่างพารา การทำปุ๋ยหมัก ปุ๋ยน้ำชีวภาพ การทำของใช้ในครัวเรือน 10 อย่าง การแปรรูปสมุนไพร การเลี้ยงปลาในบ่อซีเมนต์ การเลี้ยงกบในล้อยรถยนต์ การทำสวนสมรม เป็นต้น (ประยงค์ รณรงค์, 2552 ค)

สังเกตได้ว่ากิจกรรมเหล่านี้ตั้งอยู่บนฐานวิถีคิดการทำอาชีพเสริม การลดการพึ่งพาตลาด ลดค่าใช้จ่ายและการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในยุคใหม่ วิถีคิดนี้เกิดจากการวิเคราะห์ถึงความไม่แน่นอนของอาชีพหลัก โดยเฉพาะอย่างพารา ในตลาดโลกจึงไม่ควรฝากชีวิตไว้ที่อย่างอย่างเดียว อาชีพเสริมเหล่านี้จะช่วยประคับประคองได้ในยามยาราคาตก หรือแม้ในช่วงยาราคาดีก็สามารถเพิ่มรายได้มากขึ้นไปอีก

ผลจากการทำงานของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม่เรียงทั้งในการทำแผนแม่บทชุมชน ข้อมูลและข้อสรุปที่ได้นำไปสู่การสร้างช่องทางในการเรียนรู้เรื่องอื่น ๆ ตามมาอีกมากทั้งเรื่อง เศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ และการเรียนรู้จนพัฒนาเป็นหลักสูตร ดังได้กล่าวมาทำให้แนวคิดเรื่องการสร้างศูนย์เรียนรู้ชุมชนดังกล่าวได้ขยายออกไปเป็นเครือข่ายทั่วประเทศในระยะต่อมา เห็นได้จากศูนย์เรียนรู้ฯ มีผู้สนใจมาดูงานเฉลี่ยปีละ 300-400 คน นักเรียนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงปริญญาโททั้งจากจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดใกล้เคียงได้ใช้ ศูนย์เรียนรู้ของชุมชนไม่เรียงเป็นกรณีศึกษาจำนวนมาก ปัจจุบันศูนย์เรียนรู้และพัฒนาชุมชนไม่เรียง มีสมาชิก 14 กลุ่ม เชื่อมเป็นเครือข่ายกับกลุ่มอย่างพาราจังหวัดนครราชสีมาอีกประมาณ 22 กลุ่ม เชื่อมต่อกับเครือข่ายยมนาที่มีสมาชิก 3 เครือข่าย (ยาง ไม้ผล นาข้าว) และเชื่อมออกไปกับประเทศกลายเป็นเครือข่ายภูมิปัญญาไทย มีสมาชิก 58 เครือข่าย รวมพื้นที่ 34 จังหวัด

ศูนย์เรียนรู้ชุมชนจึงเป็นนวัตกรรมอีกอย่างหนึ่งของชุมชนสมัยใหม่ เป็นสิ่งยืนยันถึงการดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องของชุมชนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยการปรับตัวเข้ากับสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแต่ละยุคสมัย และสร้างเครือข่ายใหม่ ๆ ขึ้นมาในพัฒนาการทั้งหมดนี้มีปรัชญาซ่อนทับอยู่เบื้องหลัง รูปแบบ วิธีการ และ เป้าหมาย คือ การเชื่อมั่นในศักยภาพและความรับผิดชอบของตัวเองและชุมชนหรือปรัชญาการพึ่งตนเอง นั่นเอง

แสงแห่งบารมีพ่อท่านคล้าย

การดำรงอยู่ของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนทุกยุคสมัยสิ่งหนึ่งที่ไม่เคยเลือนหายไปจาก จิตสำนึกของชุมชนคือ ความเคารพ ศรัทธาต่อพ่อท่านคล้าย มีพ่อท่านคล้ายเป็นศูนย์รวมจิตใจ ทั้งระดับปัจเจกและชุมชน ความศรัทธาต่อพ่อท่านคล้าย มีพลังผลักดันให้เกิดการกระทำต่าง ๆ

ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ พ่อท่านคล้าย จึงถูกนำเข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ
ในกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งของรัฐและชาวชุมชนอยู่เสมอ แม้ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันก็ตาม

หลัง พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา เป็นช่วงที่ชาวชุมชนเริ่มเข้าสู่ยุคแห่งการคลี่คลายจาก
ความขัดแย้งทางสังคมจากหลาย ๆ ปัญหาดังได้กล่าวไปในบทที่ 5 ยุคนี้ชาวบ้านต่างมุ่งหน้า
ทำมาหากินไปตามสภาพการณ์ทางสังคมทั้งภายในและภายนอก เป็นยุคที่ความรู้ด้านและ
เทคโนโลยีด้านต่าง ๆ เจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก ความต้องการด้านวัตถุได้รับการตอบสนอง
ในระดับที่น่าพึงพอใจระดับหนึ่ง การดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ต้อง “มีเหตุมีผล” มีคำอธิบายที่พิสูจน์
ทดลองจนเป็นที่ยอมรับมากขึ้นกว่ายุคก่อน ๆ แต่สำหรับความเคารพ ศรัทธาต่อพ่อท่านคล้าย
กลับไม่ได้ลดลง แม้ในคนรุ่นใหม่ ๆ ก็ตาม

ความศรัทธาต่อพ่อท่านคล้ายในยุคปัจจุบันไม่ได้หมายความว่า ไม่มีความเปลี่ยนแปลง
ใด ๆ จากในอดีต แต่ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบไปตามสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม
ตลอดเวลา แน่แน่นอนว่าทำให้มุมมองและการให้ความหมายพ่อท่านคล้ายของคนปัจจุบันย่อมต่างจาก
อดีต แต่ไม่ว่าจะมีรูปแบบอย่างไรก็ตาม ยังคงมีลักษณะร่วมจากอดีตถึงปัจจุบัน คือ พ่อท่านคล้าย
เป็นที่พึ่งทางใจและเป็นศูนย์รวมจิตใจ ของชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนอย่างแท้จริง

พ่อท่านคล้ายในปัจจุบันเป็นสัญลักษณ์ที่มีคุณสมบัติทั้งสามารเป็น “แกนกลาง” และ
“แสงแห่งบารมี” ครอบคลุม “พื้นที่” ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้ทั้งหมด ทั้งพื้นที่ทาง
กายภาพ พื้นที่ทางสังคมและพื้นที่ด้านจิตใจ แม้ว่าในแต่ละ “พื้นที่” จะมีสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่ไม่ใช่
พ่อท่านคล้ายอยู่ก็ตาม แต่ทั้งหมดไม่มี “ความขัดแย้ง” กับ “พื้นที่พ่อท่านคล้าย” และ “พื้นที่พ่อท่าน
คล้าย” มี “อำนาจ” เหนือกว่าอย่างชัดเจน

“พื้นที่ทางกายภาพ” ของพ่อท่านคล้ายมีอยู่อย่างหนาแน่น (ดูบทที่ 2 ข้อ 2.3

ภูมิวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพ่อท่านคล้าย และบทที่ 4 ข้อ 4.1) ที่ใหญ่สุดคือ เจดีย์วัดธาตุน้อย
รองลงมาคือเจดีย์ตามวัดต่าง ๆ ที่พ่อท่านคล้ายมีส่วนในการสร้าง มีรูปเคารพขนาดเท่าคนจริง
อยู่จำนวนมาก ทั้งในวัด สถานที่ราชการ เอกชน บนถนนหนทาง ปลายสะพาน ต่าง ๆ ทั้งสองข้าง
บริเวณสี่แยก สามแยก สองแยก ฯลฯ รูปปั้นขนาดเล็ก รูปถ่ายอิริยาบถต่าง ๆ มีอยู่แทบทุกบ้าน
(ผู้วิจัยพบทุกบ้าน) บ้านที่มีมากกว่า 1 รูปมีจำนวนไม่น้อย รูปเหรียญห้อยคอ รุ่นต่าง ๆ ยังมีจำนวน
มากขึ้นเพราะชาวชุมชนได้รับการ “ผลิตซ้ำ” ในงานต่าง ๆ ตั้งแต่งานราชการไปจนถึงงานศพ
นอกจากนั้นยังมีถาวรวัตถุต่าง ๆ ถนน สะพาน โบสถ์ ฯลฯ ที่พ่อท่านคล้ายได้สร้างอีกจำนวนมาก

ด้าน “พื้นที่ทางสังคม” มีความสัมพันธ์กับ “พื้นที่ทางกายภาพพ่อท่านคล้าย” ในงานประเพณี
ต่าง ๆ เช่น วันสำคัญ ๆ ทางศาสนาพุทธ ชาวชุมชนก็ต้องไปไหว้พ่อท่านคล้าย วันสงกรานต์
วันปีใหม่ ทำบุญเดือนสิบ ฯลฯ ก็ต้องไปไหว้พ่อท่านคล้าย การจัดประชุมต่าง ๆ ที่ศาลา

พ่อท่านคล้ายเพื่อเป็นสิริมงคล

งานต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพ่อท่านคล้ายโดยตรงไม่ว่าใครจะเป็นเจ้าภาพ ชาวบ้านหรือรัฐจะมีวัตถุประสงค์ใด ๆ ก็ตาม เพื่อชุมชน เพื่อการปกครองที่ราบรื่น เพื่ออำนาจทางการเมือง โดยใช้พ่อท่านคล้ายเป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับชาวบ้าน จะมีชาวบ้านเข้าร่วมจำนวนมาก เช่น งานบูรณะศาลาและรูปพ่อท่านคล้ายตามชุมชนต่าง ๆ มีชาวบ้านมาร่วมงานนับพันคน หากเป็นงานระดับอำเภอ เช่น ในวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2550 มีงานเปิดแผ่นป้ายรูปพ่อท่านคล้ายกำลังสนทนากับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จเยี่ยมพ่อท่านคล้ายที่ วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2510 มีชาวบ้านมาร่วมงานนับหมื่นคน เกือบ 7,500 ตัวที่เตรียมไว้ไม่เพียงพอ จนต้องยืนอยู่บนถนนจำนวนมาก*

นอกจากนั้นรัฐได้นำความเคารพ ศรัทธาของชาวชุมชนต่อพ่อท่านคล้ายมาใช้ในการป้องกันอาชญากรรมอีกด้วย กล่าวคือเมื่อฝ่ายปกครองและตำรวจทราบว่ามีชาวบ้านมีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง ก็จะเรียกทั้งสองฝ่ายมาพูดคุยกัน โดยเจ้าหน้าที่อำเภอระดับสูงเป็นตัวกลาง พยายามแสดงให้เห็นถึงผลเสียที่จะตามมาหากมีการใช้ความรุนแรงต่อกัน หากมีเพียงเท่านี้อำเภอก็ไม่อาจมั่นใจได้ว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิก враดต่อกันหรือไม่ จึงสร้างพิธีกรรมขึ้นมา โดยการให้ทั้งสองฝ่ายดื่ม น้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์สาบานต่อหน้ารูปปั้นพ่อท่านคล้าย คูเหมือนอำเภอจะพอใจกับวิธีการนี้ว่าประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี

ส่วน “พื้นที่ด้านจิตใจ” นั้นมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพและสังคม พื้นที่นี้กล่าวได้ว่าอยู่ในจิตสำนึกของชาวชุมชนทุกยุคสมัยที่ว่าได้ ใครจะทำอะไรก็ต้องขอพร หรือขอการคุ้มครองจากพ่อท่านคล้าย ข้าราชการมารับตำแหน่งใหม่ก็ต้องขอพรจากพ่อท่านคล้าย ทุกยากล้าบอกาย ใจ ต้องขอให้พ่อท่านคล้ายช่วยไม่มีลูกก็ขอพ่อท่านคล้าย ขอห่วย ขอให้ชนะ การพนันวัวชน ไก่ชน ฯลฯ การขอพรและการบนบานดังกล่าวมีเรื่องเล่าถึงการประสบความสำเร็จจำนวนมาก (แต่ยังไม่พบรายงานความสำเร็จจากการบนบานให้ชนะการพนันวัวชน ไก่ชน) (ดำรงธรรม, 2552) ด้วยเหตุนี้จึงมีชาวบ้านเก็บกับพ่อท่านคล้ายจำนวนมาก โดยเฉพาะที่วัดธาตุน้อย แต่ละวันมีคนมาจุดประทัดเก็บบนอยู่เสมอ

* ปัจจุบันได้มีงานเกิดขึ้นใหม่ที่นาสนใจคือ งานแห่ผ้าห่มธาตุน้อย บูชาพ่อท่านคล้าย วาจาสิทธิ์ จัดขึ้นครั้งแรก ในวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2552 ซึ่งเป็นวันคล้ายวันเกิดพ่อท่านคล้าย ความน่าสนใจของงานนี้คือการประยุกต์งาน “แห่ผ้าขึ้นธาตุ” งานประเพณีสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราช กับการเคารพ ศรัทธาพ่อท่านคล้าย นัยยะหนึ่งของความหมายของงานนี้เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับท้องถิ่น ระหว่างเมืองกับท้องถิ่น

ศิลปินท้องถิ่น ทั้งหนังตะลุง มโนรา เพลงบอก ทั้งในและนอกพื้นที่เมื่อต้องไหว้ครูหรือแสดงช่วงใดช่วงหนึ่ง หรือเข้ามาแสดงในพื้นที่ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน ต้องออกซื้อพ่อท่านคล้ายอยู่เสมอ เช่น เพลงบอกป่าน หรือ “ป่านบอด” (นายป่าน ชีช้าง) ยอดปรมาจารย์เพลงบอกแห่งเมืองนคร เมื่อต้องขึ้นต้นเนื้อเพลงมักจะเอ่ยนามถึง “หลวงพ่อทวด วัดช้างให้ หลวงพ่อคล้าย วัดสวนขัน” (ดำรงธรรม, 2552)

หนังนิยม ศ. พร้อมน้อย กล่าวว่า “พ่อท่านคล้ายเป็นเทวดา ไปเล่นหนังบนพ่อท่านฝนฟ้าจะไม่ตก แหกฟ้า แหกฝนได้ตลอด เล่นหนังตรงนี้ ฝนไปตกตรงนั้น ไปเล่นที่ไหน คิดถึงพ่อท่านเราไม่กลัวเลย” จากนั้นท่องบทหนังตะลุงแบบคิดสด ๆ ให้ผู้วิจัยฟังว่า “กราบดวงวิญญาณพ่อท่านคล้าย ที่ศักดิ์สิทธิ์ นิมนต์ให้พ่อมารักษาสันต์ มาอำนวยอวยชัยทุกคืนวัน ให้คณะฉันศิลปินในถิ่นไทย ให้โด่งดังทั้งใต้เหนือ คนขึ้นชอบทุกยุค ทุกสมัย ให้พ่อท่านอำนวยเพื่ออวยชัย ตลอดถึงญาติผู้มาฟัง...”

กล่าวเป็นกลอนมโนราว่า “กราบพ่อท่านคล้ายศักดิ์สิทธิ์ ดิดสวนขัน ทุกวันพยายามจะถามหาใครมีหลวงพ่อกคล้ายไว้บูชา ทุกเวลาห่อหุ้มพ่อคุ้มครอง จะไปไหนมาไหนใจอุทิศความศักดิ์สิทธิ์จวนเจียนจะสนองจะเข้างานหรือทำงานด้านปกครอง งานก็จะต้องมีพ่อท่านคล้ายก็บายใจ เพราะพ่อท่านมีเมตตาธรรมสูงได้ชักจูงมวลชนคนส่วนใหญ่...”

กล่าวเป็นเพลงบอกว่า “จะกราบนะวิญญาณพ่อท่านคล้าย ที่ประชาชนชาวใต้ได้นับถือยังเลื่องยังลือและโด่งดัง เอาไว้เป็นฝั่งฝาย ยม (ชื่อหนังนิยม) ช้ออำนวยให้พ่ออวยชัย หากอยู่ใกล้หรือไกลให้พ่อกมา ให้ส่งความเมตตาแผ่เผื่อ ให้พ่อกมาเจือจุน” (หนังนิยม ศ. พร้อมน้อย, สัมภาษณ์, 26 ตุลาคม 2552)

สุวัฒนา ไกรนรา ครูโรงเรียนช้างกลางประชานุกูล เขียนเอกสารส่งเสริมการอ่านให้กับนักเรียน เรื่องอัจฉริยะภูมิปัญญา โดยเขียนถึงปราชญ์ท้องถิ่นในลุ่มน้ำตาปีตอนบนในปัจจุบัน 6 ท่าน แต่งเป็นคำกลอน โดยเริ่มจาก “ตั้งโม บูชาพระไตรรัตน์...” จากนั้นก็เขียนว่า

“...ไหว้พระธาตุทองคำเลิศล้ำ
ภาวนาขอให้สมดังใจหมาย
อย่าได้มีทุกข์ร้อนจงพ่อนคลาย
สุขสบายไร้โรคภัยโรคร้าย
กราบกรานพ่อท่านคล้ายวัดสวนขัน
พระอาจารย์องค์สำคัญอันเลื่อมใส
ขอพรให้ได้สมดังที่ตั้งใจ
วาจาสิทธิ์ดังเป็นชัยมิ่งมงคล”....

จากนั้นจึงจะเขียนไว้บิดา มารดา คณาญาติ ครูอาจารย์ จากนั้นจึงจะเข้าบทกลอน
กล่าวถึงปราชญ์แต่ละท่าน

อ. อุบล ปราชญ์กวี “ชาวนอกเขา” ได้เขียนกลอนสุคติของท่านคล้ายไว้ว่า

พ่อ	เป็นองค์ทนายศาสนา	เป็นเทวดาในหมู่มนุษย์สมมุติสงฆ์
ท่าน	สร้างสมพรหมวิหารญาณดำรง	ตามรอยบาทเอกองค์ทศพล
คล้าย	กำแพงแข็งขันป้องกันศาสน์	ให้โอภาสไพบูลย์มัญญผล
วา	ทะท่านชาวซึ่งตรึงกมล	เป็นมงคลคำพรสอนประชา
จา	ริกสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์	เป็นแสงทองช่วงโชติจักรสกล้า
สิทธิ์	โชคสิทธิ์ชัยไผ่เมตตา	โปรดแผ่บารมีป้องคุ้มครองไทย

(ดำรงธรรม, 2552, ปกหลัง)

ทั้ง 3 พื้นที่ของพ่อท่านคล้ายดังกล่าว เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน แผ่นบารมีครอบคลุม ชุมชน
ท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนจนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวชุมชนในปัจจุบัน ดังที่ พระปัญญา
นันทมุนี (ส.ณ. สุภโร) ชาวฉวาง ปัจจุบันเป็น เจ้าอาวาสวัดปัญญานันทาราม ตำบลคลองหก อำเภอ
คลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ได้กล่าวว่า

“เมื่อกล่าวถึง หรือพูดถึง แม้คิดถึงพ่อท่านคล้าย ก็จะมีความรู้สึกปลอดภัย อิ่มใจ สุขใจ
และมั่นใจ เมื่อพ่อท่านมีชีวิตอยู่ พ่อท่านอยู่ไหน ก็ได้รับการแวดล้อมด้วยความเคารพศรัทธาของ
ประชาชนทุกหมู่เหล่า แม้วันนี้พ่อท่านคล้ายได้มรณภาพไปแล้ว แต่ทุกคนก็ยังไปกราบไหว้ด้วย
ความรักและความเคารพนับถือบูชาตลอดมา เมื่อเข้าไปในบ้าน หรือในหน่วยงานใดก็ตาม ก็จะมีรูป
พ่อท่านคล้ายไว้สักการบูชา แม้แต่ที่เรือนร่างก็จะนำเหรียญพ่อท่านมาบูชาไว้ เพื่อคุ้มครองชีวิตให้
เกิดสิริมงคล เมื่อเดินทางเข้าเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะอำเภอฉวาง (กล่าวใน
ความหมายก่อนแยกอำเภอ) ก็จะพบสะพานพ่อท่าน วัดพ่อท่าน บ่อน้ำพ่อท่าน ศาลาพ่อท่าน
ถนนพ่อท่าน รูปพ่อท่าน แม้แต่คำว่า “พุทฺธัง อะระหัง พุทฺโธ, ธัมมัง อะระหัง พุทฺโธ, สังฆัง
อะระหัง พุทฺโธ” ก็เป็นคำที่คนนำมากล่าวถึงว่า “คาถาพ่อท่าน” เมื่อนึกถึงพ่อท่านก็จะเห็นแต่ความ
เสียสละ ความรัก ความดี ความเมตตา และรอยยิ้มที่เป็นมงคล จนกล่าวได้ว่าทุกคนหวัง
ความปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน และความเจริญในอาชีพการงาน พ่อท่านได้ให้การคุ้มครองให้
พ้นภัยต่าง ๆ จนก่อให้เกิดความอิ่มใจ สุขใจ ซึ่งเกิดจากความเสียสละที่บริสุทธิ์และจริงใจของ
พ่อท่านแก่ชาวพุทธทุกถ้วนหน้า แม้วันเวลาจะผ่านไป ร่างกายจะแตกดับ แต่ความดีที่พ่อท่าน
คล้ายได้ทำไว้อย่างเป็นหลักใจให้ชาวพุทธได้ยึดถือและปฏิบัติตาม เป็นแนวทางสร้างความร่มเย็น
เป็นสุขให้กับตนเองและสังคมตลอดมา” (ดำรงธรรม, 2552, หน้าก่อนคำนำ)